

Рк 81.411.1-297

Фд 667

4У1075]

1938 г.

М 91

Володімир Мурський.

808.3

4У-06

~~49.79~~

43813

Коротка грамати́ка украї́нської мо́ви

для шкіл та самонавчання.

Етимольогія - Синтаксис.

друге поправлене видання.

Накладом Е. Фесенка.

94966

8807

1489

1918

Ухва́лою Одеської Спілки учителів-українців з дня 8 квітня 1918 р. за № 139 друге видання цієї граматики рекомендується, як один з найкращих підручників під теперішній час для навчання української мови в середніх школах.

Одеса,—1918.

Друкарня Е. Фесенка, вул. Рішельєвська ч. 49.

Частина перша.

Зв'уки.

Людська думка, висловлена словами або написана, звється **реченням**, н. пр. *Брат пішов в школу. Орел високо літає.* 1

Речення складається зі слів. Слова ділимо на **склади**, а склади на **зв'уки**, н. пр. слово *орел* має два склади: *о—рел*; *високо*—три: *ви—со—ко* і т. д. Маємо отже слова **односкладові**, **двохскладові**, **трьохскладові**, **чотирохскладові** і **кількаскладові**. Слово *брат* є зложене з таких зв'уків: *б, р, а, т*.

Зв'уки в письмі означаються окремими знаками, що звуться **буквами** (літерами).

Вправа 1. Розділіть на склади: весна, літо, вівторок, субота, батько, вовк, зайчик, північ, вертати, півтора, чернець, український, пообідати, попереставляти, чорнобкий, думка, весна.

Азбука. Всіх букв у нашій письменстві є 33. Вони є уложені в певнім порядку і творять **азбуку**. 2

А, Б, В, Г, Г', Д, Е, Є, Ж, З, И, І, Ї,

а, б, в, г, г', д, е, є, ж, з, и, і, ї,

а, бе, ве, га, ге, де, е, йе(ье), же, зе, и, і, йі.

Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф,

й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф,

ий ка, ел, ем, ен, о, пе, ер, ес, те, у, еф,

Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, Ъ.

х, ц, ч, ш, щ, ю, я, ъ.

ха, це, че, ше, ще, йу(ьу), йя(ья), м'який знак.

Вимова поодиноких зв'уків.

3

б, в, г, д, з: звучать міцно, навіть на кінці слів, н. пр. *баба, хліб, дріб, кров, мав, дівка, ріг, віз.*

Г: звучить глибоко, (як німецьке h): *го́лос, ге́тьман, грéчка, гарбу́з.*

Г: звучить, як **ИГ** (німецьке g). Вживається в словах, що ввійшли в українську мову з чужих мов, н. пр. *за́ва, швалт, за́нок, срунт, сімна́зія.*

Е: звучить твёрдо, (подібно до э), н. пр. *мене́, село́, день, земля́, не́сти, се́рце.*

Є: вживається, як м'яке **е**, н. пр. *сі́не*, або як **е** в сполуці з **Й**, н. пр. *ма́е (ма́йе), бе́ (б́йе) пе́ (п́йе), еднан́ня (йеднан́ня).*

И: звучить твёрдо, н. пр. *син, писáти, б́ити, дити́на, ширóкий.*

І: є м'яке, н. пр. *пі́сня, сі́но, ціна́, зі́лля, ні, ніс, ді́ти.*

І: читається, як **ЙІ**. Ставиться на початку слів: *їда́, їзда́, їй, їхній*, або в середині слова, після **а, е, о, и, і, у**, н. пр. *Украї́на, добро́ї, не́ї, ви́йду, ві́ї, ру́їна.*

О: звучить за́вше чісто, (ніко́ли як а), н. пр. *мо́я, по́їхав, грома́да, борода́.*

Ь: означає тільки м'якість якогось зву́ка, н. пр. *кінь, вісь, ба́тько.* Пишеться тільки після **т, д, с, з, ц, дз, л, н.**

По́діл зву́ків.

Зву́ки ділимо на **голосі́вки** та **шелесті́вки**. Голосі́вками є такі зву́ки, що звучать я́сно і го́лосно, н. пр. *а, о, і.* Шелесті́вки видають в вимові шелест, н. пр. *п, в, с, т, х, ц.*

Голосі́вки. Голосі́вок ма́ємо шість: *а, е, и, і, о, у.* Наголо́шені звучать вони́ я́сно, н. пр., *де́рево, ве́чир, со́нце.* Ненаголо́шені не дають я́сного зву́ка, н. пр. *сиді́в—седі́в, село́—силò, мені́—міні́, несе́—нисе́, бага́тий—бога́тий, до до́му—ду до́му* і т. д. Щоб пра́вильно таке сло́во написати, треба звича́йно переста́вити в нім наго́лос на непевний звук, н. пр. *посидь́, про мене́, занести́.* Коли́ж це не вда́сться, про право́пис тако́го сло́ва ріша́є почуття́ мови.

Вправа 2. Перепишіть сей уступ і поясніть правопис слів з неясними голосівками.

Яким тебе вітром принісло. Принеси мені води. У нього немає ні батька ні матері. Нема в мене ні кола ні двора. Пливе човен, води повен. Думки мої блукають у рідній країні. Парубки з нашого села заснували товариство Січ. Місяць сходить ізза могили. Не навчився розуму до старости, але до смерті.

Шелестівки. Шелестівки, залежно від того, яких органів мови вживаємо, щоб їх вимовити, діляться на: 6

1. губні: *п, б, в, м, ф*;
2. зубні: *т, д, с, з, ц, дз, н*;
3. піднебінні: *ж, дж, ш, щ, ч, й*;
4. гортанні: *к, г, х, г*;
5. язичні: *р, л, н*.

Шелестівки *м, н*, звуться також **НОСОВІ**; *р, л, є* **плавні**.

Змякшення шелестівок.

Шелестівки під впливом м'яких голосівок м'якшаються або переміняються в інші. 7

Маємо отже два ступні змякшення.

I-ий ступінь.

Шелестівки м'якшаються: 8

Т—ТЬ, *тінь, тягну, тюрма*;

Д—ДЬ, *гадюка, в воді, дядько*;

С—СЬ, *сіно, сяйво, сьомий*;

З—ЗЬ, *на возі, зять*;

Ц—ЦЬ, *ціна, цікавий, цюкати, цяцька*;

Л—ЛЬ, *на селі, хвалю, воля*;

Н—НЬ, *при сині, дитині, нюхати, нянька*.

Шелестівки: *ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь*, звуться **М'ЯКИМИ ШЕЛЕСТІВКАМИ**.

II-ий ступінь.

Шелестівки переміняються в інші: 9

Т—Ч, *платити—плачу*;

Д—ДЖ, *судити—суджу*;

С—Ш, *просити—прошу, прошак*;

З—ж, *грозити—грозжу, загрожений;*
Ц—ч, *хлопець—хлопче;*
К—к, ць, ш, *рука—руці, ручний, рушнік; вовк—*
вовча; бік—боці—бічний;
Х—сь, ш, *гріх—в грісі,— грішний;*
Г—зь, ж, *нога—на нозі, Бог—Боже;*
СТ—щ, *місто—міщанин, хрест—хрещений;*
ЗД—ждж, *їздити—їжджу;*
СК—щ, *тріск—тріщати, віск—вощіна;*
СШ—щ, *кращий—кращий, вищий—вищий.*

Шелестівки: *ч, дж, ш, ж, щ*, звуться **змякшеними шелестівками**.

Під впливом м'яких голосівок кінцеве *д, ж, з, л*, **10**
н, с, т, ц, ч, ш, подвоюється, н. пр. *суддя, збіжжя,*
нарікання, клоччя, лягти і т. д.

Не удвоюється: *р, б, в, м, п, н*, н. пр. *безхлібця, без-*
головця, матірю і т. д., а також такі звуки, перед якими
є шелестівка, н. пр. *щастя, лістя* і т. д.

Вправа 3. Перепишіть сей уступ і вишукайте
м'які та змякшені шелестівки.

Не стіймиша, звідкіль лихо крадеться. Гуляє князь, гуляють
гості, ревуть палати на помості. Дивлюсь, а наша Уляна і
сльозоньки роспустила. Дні були чудові, тихі, соняшні. Гетьман
Хмельницький козаків до схід сонця в похід виправляє. Кращий
живий хорунжий, ніж мертвий сотник. Пішов старий Наум за
прошеним хлібом. Тепер і кінець нашої біди. Мати пішла у ві-
тальню, вітати гостя. Ой у полі криниченька, з неї вода проти-
кає. Що одне безвіддя, а друге безхлібця, трієте — буйний вітер
повіває. Не життя мені за цими клопотами. Нівоньку обіждає,
щастя доленьку має, рано з поля збирає.

Склад замкнений і відчинений. Склад, що кін- **11**
читься шелестівкою, є **замкненим**, н. пр. *пес, ніс,*
вєр-ба, дуб.

Коли склад кінчиться голосівкою, то звється **від-**
чиненим, н. пр. *сі-ла, до-ро-га, кра-ї-на, пи-са-ти.*

Вправа 4. Розділіть слова на склади:

день, ніч, зима, літо, завтра, сьогодні, вівця, доріжка, дивно,
голуб, відхрещувати, чудно, часом, цвірінкати, тріскучий, та-

тарський, стрімкий, снідання, життя, розказувати, пасішник, письмó, тюрма, вівторок.

Звукові зміни.

Під впливом ріжних причин звúки в словах підлягають деяким змінам. 12

Зміна голосівок. *е—о, вéзти—возіти, вéсти—водіти, нéсти—носіти, мéрзнути—морóз, верта́ти—пóворот.* 13

е—і, летіти—літа́ти, заме́сти—заміта́ю, чека́ти—очікувати, греміти—грім.

е—и, зберу́—збираю́, клену́—заклинаю́, мёрти—вмира́ти.

и—і, сидіти—сі́дло, збірати—збір, свита́ти—світло, ві́сити—пові́сити, дитя́—діти.

о—а, ско́чити—ска́чу, гоніти—ганя́ю, змо́жу—змага́ю.

о—и, зову́—назива́ю, по́сол—посила́ю, со́хнути—всиха́ти.

у—о, купу́ю—купова́ний, дарува́ти—дарова́ний, па́рубок—рабо́та. 14

Зміна *о, е* в *і* в за́мкнених склада́х.

Корінне *о, е*, що зявляється у всіх фóрмах цьо́го само́го слова, в за́мкнених склада́х перехо́дить в *і, н*. пр. *во-зі-ти—віз, ро́-ку—рік, но́-шу—ніс, се-ло́—сіл, ле́-ду—лід, ме́-ду—мід, се-мі́—сім.*

Не підлягає перехо́дові:

1) таке *о, е*, що зявляється лише́ в деяких фóрмах цьо́го само́го слова, н. пр. *пес* (пса), *день, сон, пень*,

2) в слова́х: *вовк, го́лос, пбро́х, шовк, мох, доц, підном, конём, горб, борц, торг, верх, серп, хрест, смерть, те́мний, го́лод, горóх, очерёт, вод (і від).* 15

Зміна *у—в*. У на початку слів і після голосівок перехо́дить звича́йно в *в*, н. пр. *уже́—вже, усé—все, нау́ка—навчи́ти, умі́ти—вмі́ти, у ра́нці—вра́нці.*

і—й. Так са́мо перехо́дить *і* в *й*, н. пр. *іду́—йду, іму́—йму, і—й (сестра́ й брат).*

Зміна шелестівок *л, в*; *вовк* (зам. *волк*), *писа́в* 16 (зам. *писа́л*), *вів, дв́гий*,

д, т, —с; *веду*—*вѣсти*, *їда*—*їсти*, *плету*—*плести*,
р,—л, н; *лицар*—*рицар*, *некрут*—*рекрут*.

Вста́вка. 1) Коли в якимсь слові трапиться разом дві або більше шелестівок і його вимовити трібно, вставляємо між шелестівки звўки -о, -е, н. пр. замість: *сестр*—*сестѣр*, зам. *сосн*—*сосѣн*, зам. *орл*—*орѣл*, зам. *сн*—*сон*, зам. *пс*—*пес*, зам. *днь*—*дѣнь*, і. т. д. 17

Такѣ о, е, випадает, коли слово можна лѣтко вимовити, н. пр. *сестра́*, *со́сна*, *орла́*, *пса*, *днем* і т. д.

2) Між двома голосівками ча́сто вставляємо шелестівки в, й, н, г, н. пр. *да-в-ати*, *чу-в-ати*, *за-н-яти*, *даю́* (зам. *дайу́*), *одя-г-ати*. В таких словах, як *каро́кий*, *пообїдати*, *неозначений* правило це не приміняється.

3) Як слова починаються голосівкою, то ча́сто додаємо на початку шелестівку -в, або -г, н. пр. *він*, *вона́*, *воно́*, *вівся́ник*, *вісна*, *вічі*, *гарбу́з*, *гарма́та*, *гори́х*, *го́рлиця*, *го́стрий*.

4) Зявляється ча́сто на початку слів і, н, ві, о, н. пр. *із*, *иржа́*, *про віцо*, *оселѣдець*, *опри́ч*.

Опуст. З деяких слів випадаеть ча́сто поодинокі звўки. Випадання такѣ може доторкатися звўків: 18

1) на початку слова, н. пр. *ма́ти* (*іма́ти*), *гра́ти* (*ігра́ти*), *го́лка* (*іго́лка*), *ще* (*ещѣ*);

2) в середїні слова, н. пр. *пра́з(д)ник*, *тїж(д)ня*, *ра́діс(т)но*, *щас(т)ли́вий* і т. д.

3) на кінці слова, н. пр. *ніс(л)*, *ліз(л)*, *дер(л)*, *міг(л)*, *тряс(л)*, *стриг(л)*, *щоб(и)*, *бі́льш(е)*, *чита́(є)*, *четве́р(є)*.

Пень, закінчення. В слові налѣжить розрізнити пень і закінчення. **Пнем** звѣться частина слова, що в відміні звичайно не зміняється, н. пр. *вод-а́*, *вод-ї́*, *вод-о́ю*; *пита́-ю*, *пита́-єш*, *пита́-ють*, *пита́-в*; *до́бр-ий*, *до́бр-ого*, *до́бр-ому* і т. д. 19

Впра́ва 5. *Вишукайте в отсіх словах пень.*

Байка, брехня́, хлопчи́на, ма́тинка, ріша́ти, річенька, тїж-день, стрї́ха, слїпий, сві́тло, дї́мати, грї́ти, оди́н, чудний, не́бо, дже́рело, коро́ль, за́мок, я́струб, хї́трощі, лис, чоло́вік, серп, дї́ти, гра́ти.

Корінь, приставки, на́ростки. Як приглянемося яко-20
мунéбудь пне́ві, то побачимо, що певна його́ частина
є спільна і дру́гим пням, н. пр. *дарува́ти, дару́нок,*
дар, даремний, прода́ти, відда́ти, даром, дарма́; сісти,
сідати, сідло, сусід, сусідський; па́сти, пасу́, пасту́х,
пастівни́к.

Корінь. Та части́на пня, що з неї твóримо й́нші
пні, звéться **ко́рiнь**. Ко́рiнь мо́же бу́ти та́кже пнем
сло́ва, н. пр. *да́-ти, да-ю́; би́-ти, би-й́; ба́б-а, баб-и́*
і т. п. Та́кі сло́ва зву́ться ко́рiнними.

З пня утвóрюються но́ві сло́ва, коли́:

1) пі́сля пня додаю́ться рі́жні **на́ростки**, н. пр.,
пир (пи́-ти), се́рпень (серп), товари́ство (товари́ши),
дружба́ (друг), голу́бка (голу́б), вовчи́ця (вовк), черво́-
ний (черв), мале́нький (мали́й).

2) до пня дода́емо зперéду **при́ставки**, н. пр.,
ви́-брати, ви-ходи́ти, від-да́ти, відо-рва́ти, до-да́ти,
до́-хід, за-ве́сти, за́-города, з-вяза́ти, зі-йти́, на-бра́ти,
пере-не́сти.

3) два пні скла́даються в оди́н новий, н. пр., *азбу́ка,*
вели́кдень, листопа́д, хліборо́б, верни́гора, нево́ля, нед-
ба́лий.

Впра́ва 6. Ви́шукайте в сло́вах пeнь, при́ставки
і на́ростки:

Візо́к, серде́нко, бажа́ння, тяга́р, крило́, ку́зня, книга́рня,
мища́ни, бідно́та, моли́тва, санча́та, про́сьба, біда́к, гви́здочко,
соколо́нько, бідня́га, дурни́ця, крúглий, кiнний, дома́шній, ги́рський,
вки́нути, вкла́дка, сході́ти, взя́ти, вики́нути, віді́йти, відказа́ти,
недо́людок, дізна́тися, зайти́, забі́ти, сніда́ти, звяза́ти, сусід, зір-
ва́ти, надзі́р, обі́д, обов'язо́к, перева́га, поне́длок, принéсти, про-
да́ти, промові́ти, розбі́ти, розі́рвати, пра́дід, найбільше.

На́голос. В сло́вах, що скла́даються з кілько́х скла-21
дів, оди́н склад вимовля́ється сильні́ше від дру́гих.
На цьо́му скла́ді ста́виться **на́голос**. Ко́жне сло́во ма́є
свій на́голос, який одна́к при відмі́ні ча́сто зміня́ється,
н. пр., *де́рево — дере́ва, вода́ — во́ди.*

Пості́йних пра́вил, що до вжива́ння на́голосу, в укра-22
їнськiй мові́ нема́, бо́ він є́ дуже змінли́вий. Для пра́вильно-
го озна́чення на́голосу на́лежить користува́тись сло́варем.

Частина друга.

Частина мови.

Всі слова розділяються на дев'ять груп, що звуться **23**
частинами мови.

В українській мові є такі частини мови:

1. іменник, *Сущ.*
2. прикметник, *пр.*
3. заіменник,
4. числівник,
5. дієслово, *гл.*
6. приіменник,
7. прислівник,
8. злучник,
9. оклик.

10 *В реченні* **Іменник.**

Іменник се часть мови, що визначає імя осіб або **24**
речий, н. пр. брат, хлопець, Іван, військо, ведмідь, кінь,
дім, камінь, трава, вікно і т. д.

Іменники ділимо на:

1. іменá власні, або такі іменá, що ними звуться **25**
поодинокі особи або річи, н. пр. Іван, Петро, Ольга,
Шевченко, Хмельницький, Київ, Україна, Дніпро, Кар-
пати, (товариство) Просвіта, Кобзар;

2. іменá ґатункові, або такі іменá, що ними
зветься однаково кожна особа або річ того самого
ґатунку, н. пр. чоловік, коваль, жінка, місто, гора,
ріка, книжка, стіл, країна і т. д.

3. іменá збірні, або такі іменá, що ними зветься
збір осіб або речий, яких поодинокі тим іменем звати
не можна, н. пр. ліс, громада, військо, товпа, збіжжя
і т. д.

4. іменá матерії, або іменá таких речий, що всяка
їх частина зветься тим самим іменем, н. пр. мідь,
залізо, віск, порох, вода, камінь, вуголь.

Вправа 7. Напишіть по п'ять імен власних, сатункових, збірних і матерії.

Вправа 8. Вішуйте імена власні та переписуйте їх:

Івась піше, а Маруся читає. Київ, столиця України, лежить над Дніпром. Дніпро, Буг і Дністер вливаються в Чорне Море. Великий співець України, Тарас Шевченко, родився в Мбринцях. В нашому селі є Селянська Спілка, Просвіта і Січ. Козакі на своїх човнах, що звалились чайками, їздили у Царгород, Скутарі, Трапезунт, Каффу та інші турецькі міста. Гей, не дивуйтеся добрії люди, що на Україні повстало; гей, за Дашевом під Сорочкою мно́жество Ляхів пропало. Чумаки їздили на Дон по рибу та в Крим за сіллю. Іван Котлярівський написав Єнеїду, Наталку Полтавку та Москаля Чарівника. Хто написав Катерину, Наймичку, Тополю і Гамалію?

Вправа 9. Вішуйте та переписуйте імена сатункові:

Жив собі дід та баба. Батько з сестрою поїхали до міста. Пішов козак в далеку дорогу. Літай сірий орле по безкраїх степах. Женці жнуть жито і пшеницю серпами. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. Цвітка дрібна молила не́ньку, весну ране́ньку. В нашому садку ростуть груші, яблуні та сливи. Покликали на раду вітра і мороза. Бабуса розказує дітям казки. Закувала зазуленька в зеленім гаю. Ой визволи Бо́же нас всіх невільників з тяжкої неволі, з віри бісурмєнської, на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений. Тихий сон по горах ходить, за руче́ньку щастя водить. Хто родився вовком, тому лисіцею не бу́ти. Не одна тисяча козаків полягла головами. А гостий і в хаті і на дворі і в снях.

Вправа 10. Вішуйте і впишіть імена збірні.

Громада великий чоловік. Дядько Панас зловили роя. Військо йде в бій за волю рідного краю. Товпа народу оточила місце, де мав відбутися суд. На степах пасуться стада овець, волів і коний. За селом тягнеться сосновий ліс. Чабан женє череду овець на пашу. Громада по нитці і бідному сорочка.

Вправа 11. Вішуйте та впишіть імена матерії:

Зимою річка вкривається льодом. Край неба на заході палає вогнем. Світлик вітає гостей хлібом і сіллю. Дим стовбом несеться в повітря. Золото, срібло, мідь і залізо викопують з землі. Стара Василяна частувала дітей медом. Молока і масла у нас доволі. Мати шие дитині сорочку з біленького полотна. На майдан серед села звозять каміння, пісок, цеглу і дерево. Одіж у князя обшита золотом, сріблом і дорогими каміннями. Морська вода солона. Мельник меє муку на хліб. Дикі звірята годуються м'ясом та рослинами. Босарі косять траву та сушать сіно. За горами гори хмарами повіті, засіяні горем, кровію політі.

Значення іменників.

26

Іменники мають деколи двояке значення і ми розуміємо їх аж тоді, коли вони є вжиті в реченню. Їх двозначність походить з цього, що вони мають однаковий вигляд, н. пр.

па́ра—(водна, пара гусий)

па́ша—(для худоби, турецький па́ша)

лі́к—(рахунок, лікарство)

гості́нець—(дарунок, доро́га)

чо́ловік—(людина, му́ж)

грома́да—(збір людей, село)

моска́ль—(Великорос, салда́т)

жінка—(жінка взагалі й заму́жня жінка)

коза́к—(чоловік, та́нець)

мі́сяць—(час, місяць на не́бі)

за́мок—(будівля, при дверáх)

о́ко—(у людей, вага́)

лу́г—(сіножа́ть, зола́)

ма́рка—(гроші, ма́рка на лист).

Деколи правильне значіння слова дає наголос, н. пр.

му́ка, мука́—(тяжка му́ка, біла мука́)

ко́са, коса́—(діво́ча ко́са, го́стра коса́).

Вправа 12. Влі́дій місяць виглядає зза хма́ри. Че́рез місяць починається в шко́лі навча́ння. В на́шій грома́ді тра́пилося вели́ке неща́стя. Грома́дою ви́йшли лю́ди на робо́ту. Коза́к гуля́є по степу́, на бистро́му ко́ні. Коза́к—це наш наро́дний та́нок. Пильну́й дитини, як о́ка в голо́ві. Чу́маки продава́ли ри́бу на о́ко. Моска́лі живу́ть на ци́вніч від Укра́їнців. Мо́го бра́та забра́ли в моска́лі. Му́ка мені́ з тими́ дитьми́. З біленько́ї му́ки

пекуть паляниці. Заграла троїста музика дрібненько й пари одна за другою пішли в танок. Славний музика Микола Лисенко, написав музику до Шевченкового Кобзаря. Хтось вломав замок у стайні та вивів пару коний. В давнину будували замки для оборони перед нападами ворогів.

Часом мають іменники однаковий вигляд з іншими частинами мови, н. пр. 27

дорога, дорогá,—(далека дорога, дорогá ма́ти),

ма́ти,—(жінка, ма́ти талáн),

ми́ла,—(ми́ла дити́на, нема́є ми́ла),

ніс,—(до́вгий ніс, він ніс мо́локо),

лю́тий,—(мі́сяць, лю́тий вовк),

бра́ти, брати́,—(мої́ брати́, бра́ти во́ду),

моло́ти, мо́лоти,—(мо́лоти пше́ницю, два мо́лоти),

віз,—(віз си́на, він віз си́но),

їду, їду́,—(їду до́мів, ва́рити їду́),

ма́ла, ма́ла́,—(во́на ма́ла ха́ту, ма́ла дити́на).

Впра́ва 13. Мило й лю́бо прові́в я лі́то на селі́. Моло́дший брат забра́в мені́ моє́ мило. Доро́га у мі́сто веде́ че́рез ліс. Доро́гою йде́ двох старці́в. Доро́гою ціно́ю здобу́вали козаки́ волю́ Украї́ні. Дорога́ ма́мо. Іва́сь ніс ба́тькові́ обід. У н́бого ніс го́стрий, горба́тий. Лю́тий ма́є 28 днів. Лю́тий во́рог ни́щить на́шу кра́їну. Чи вмі́єш мо́лоти зби́жа на муку́? У коваля́ мо́лоти ви́стукують ве́село на все се́ло. Наш ві́з розма́льова́ний зе́ле́ною кра́скою (фа́рбою). Мужі́к ві́з теля́та на я́рмарок. Ма́ла Окса́на ма́ла но́ву кни́жку з рі́жними ма́люнками.

Рід іменників. Розріжняємо у іменників три роди: 28

1. му́жеський рід, н. пр. *брат, вовк, ка́мінь;*

2. жіно́чий рід, н. пр. *сестра́, ву́лиця, си́ла;*

3. се́редній рід, н. пр. *дитя́, ві́кно, і́мя.*

Іменники му́жеського ро́ду кінча́ться на:

29

1) б, в, г, ґ, д, з, н, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, й, н. пр. *гриб, рів, плуг, го́лод, боягу́з, уче́ник, ста́л, грі́м, ми́ман, че́реп, я́вір, го́лос, прѐдмет, теле́граф, капелю́х, ко́ц, га́й;*

2) **ж, ш, щ, ч, ть, дь, зь, ль, нь, сь**, н. пр. *стóрож, леміш, хрущ, пугач, гість, лѣбідь, князь, коваль, сѣрпень, Івась*;

3) **а, я**, н. пр. *хлопчина, староста, сирота, тєсля, суддя*;

4) **о**, н. пр. *Дніпрó, тáто, дядько*.

Імєнники жінóчого рóду кінчáться на:

30

1) **а, я, і, и, н**, н. пр. *громада, могила, воля, вовчиця, пáні (пáня), мáти*;

2) **в, р, ж, ш, ч, щ, дь, сь, ть, зь, нь, ль**, н. пр. *кров, любов, яр (весна), одіж, пригоріц, піч, миш, груди, вісь, гóрдість, мазь, осінь, ціль*.

Імєнники серéднього рóду кінчáться на:

31

1) **о, е, я**, н. пр. *зóлото, брáтство, пѣкло, сóнце, місце, бажáння, панувáння, вражіння*.

2) **а, я**, н. пр. *лошá, качá, теля, імя, гуся, дитя, порося, щеня*.

Імєнники закінчені на **ище, исько, ака**, є то серéднього рóду, то мýжеського, то жінóчого, н. пр. *стáре (старá) бабйце, недóбре (недобрий) хлопчйсько, старйй (старá) собáка*.

32

Такі імєнники, як: *амінь, алилўя, незнатйцо*, та нáзви букв є серéднього рóду.

Відміна імєнників.

В відміні імєн відрйжняємо два числа:

33

1) **однйну**, колі гóвóримо про однў осóбу абó рйч, н. пр. *ўчень пйше*.

2) **множйна**, колі гóвóримо про кйлька осіб абó рйчйй, н. пр. *ўчнй пйшуть*.

Мáємо такóж кйлька імєнників без однйни, н. пр. *граблй, нóжицй, Лубнй, Чернйвцй, двєрй, сáни*. та кйлька без множйни, н. пр. *Христóс, вйрйй, иржá*.

34

Іменá відміняються чєрез **відмінки**: Їх є сйм:

35

1) **називнйй** на питáння *хто? що?* н. пр. *учйтель учйть, дєрево ростє*;

2) **родовий** на питанья: *кого? чого?* н. пр. *книжка учителя;*

3) **давальный** на питанья *кому? чому?* н. пр. *дай книжку учителю;*

4) **винувальний** на питанья *кого? що?* н. пр. *я бачив учителя;*

5) **ключний** — *учителю!*

6) **орудний** на питанья *ким? чим?* н. пр. *я в дружбі з учителем;*

7) **місцевий** на питанья *о ким? о чім?* н. пр. *Говорю о учителю.*

Відміна перша.

До першої відміни зачисляються іменники мужьського роду, закінчені на шелестівку **тверду, м'яку, зм'якшену, й та о.** 36

1. Іменники закінчені твердою шелестівкою.

Зразок перший.

37

	Відмінок	Однина	Множина
1.	називний: <i>хто? що?</i>	я́нгол	я́нгол-и
2.	родовий: <i>кого? чого?</i>	я́нгол-а	я́нгол-ів
3.	давальный: <i>кому? чому?</i>	я́нгол-ові	я́нгол-ам
4.	винувальний: <i>кого? що?</i>	я́нгол-а	я́нгол-ів
5.	ключний: —	я́нгол-е	я́нгол-и
6.	орудний: <i>ким? чим?</i>	я́нгол-ом	я́нгол-ами
7.	місцевий: <i>о ким? о чім?</i>	я́нгол-і	я́нгол-ах

Так са́мо відмінюються:

голуб, сусід, боягуз, дармоїд, хлібороб, євангеліст...

Змінюють на́голос:

пан (па́на мн. пані́ і панове), брат (мн. браті́ і браття́), ба́ран (мн. барани́), віл (вола́), оре́л (вірла́), селяни́н (мн. селяни), ми́щани́н (мн. мищани́), син (сіну́ мн. сини́).

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	КОЛОС	КОЛОС-И
2.	род. <i>кого? чого?</i>	КОЛОС-А	КОЛОС-ІВ
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	КОЛОС-ОВІ	КОЛОС-АМ
4.	винув. <i>кого? що?</i>	КОЛОС	КОЛОС-И
5.	клич. —	КОЛОС-Е	КОЛОС-И
6.	оруд. <i>ким? чим?</i>	КОЛОС-ОМ	КОЛОС-АМИ
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	КОЛОС-І	КОЛОС-АХ

Так само відмінюються:

клин, волос, острів, череп, побратім...

Змінюють наголос:

хрест, (хрестá, хресте мн. хресті), чобіт, (чобота мн. чоботи, чобіт) зуб (зубá мн. зуби, зубів), гриб (грибá мн. гриби), дуб (дубá мн. дуби, дубів) овес (вівса́ мн. вівси́ і вівса), млин (мли́на мн. млині).

Зразок третій.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	ЧОЛОВІК	ЧОЛОВІК-И
2.	род. <i>кого? чого?</i>	ЧОЛОВІК-А	ЧОЛОВІК-ІВ
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	ЧОЛОВІК-ОВІ	ЧОЛОВІК-АМ
4.	винув. <i>кого? що?</i>	ЧОЛОВІК-А	ЧОЛОВІК-ІВ
5.	клич. —	ЧОЛОВІЧ-Е	ЧОЛОВІК-И
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	ЧОЛОВІК-ОМ	ЧОЛОВІК-АМИ
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	ЧОЛОВІК-ОВІ(ЦІ)	ЧОЛОВІК-АХ

Так само:

внук, дух, горіх, язик, пророк,

Змінює наголос:

коза́к (мн. козаки́), дяк (мн. дяки́), вовк (вовки́)...

Винятки: 1) В відмінку родовім мають —у, а в місцевім —і:

повіт, гнів, рід, нарід, голод, жарт, закѳн, суд, дар, цукор, сад, грім, віхор, гѳлос, сон.

2) В відм. кличнім та місцевім—у:

звук, кѳник, кѳшик, мѳльник, грішник, полкѳвник, робітник, хлопчик, вѳтѳрок.

Вправа 14. Перепишіть і поставте імѳнники в відповіднім відмінку:

Івась має три пѳри (гѳлуб). Не гризѳть (зуб) орѳхів. Три (брат) втѳкали з гѳрода Азѳва з тяжкѳю невѳлі. Бѳтько поїхав сьѳгодня в (рѳнок) до (лѳс). В нашѳму (сад) зацвѳли грѳші та вишні. Зѳходами (селянѳн) повстѳла в нас господарська шкѳла. На краѳ селѳ збудѳвано новѳго (млин). Де живѳть (мищанѳн), а де (селянѳн)? Розвивѳйся ти (дубѳчок) на чѳтири (лист). В ньѳго, що на (язѳк), то в сѳрці. Зацвѳла у (луг) червѳна калѳна. „(Люд) навѳсний“, розлягѳсь з верхѳв Синаѳської гѳри. З нашѳго селѳ пішли (люд) в мѳсто на вѳче. Старий сѳтник зустрѳчѳв всѳх гѳстѳй з музѳкою на (лѳнок). Українські зѳмлі нищили напѳди (Тѳтѳри) і (Тѳрки). Марѳся граѳється з (дѳти). Козакѳ обдарувѳли йѳго (хлѳб) і (грѳш), та відпущѳли домѳв.

2. Імѳнники закінчені на—о.

38

	Відмінѳк	Однѳна	Множѳна
1.	наз. <i>хто? що?</i>	дѳдьк-о	дѳдьк-ѳ
2.	род. <i>кого? чѳгѳ?</i>	дѳдьк-ѳ	дѳдьк-ѳв
3.	дав. <i>комѳ? чѳмѳ?</i>	дѳдьк-ѳвѳ	дѳдьк-ѳм
4.	винув. <i>кого? що?</i>	дѳдьк-ѳ	дѳдьк-ѳв
5.	влич.	дѳдьк-у	дѳдьк-ѳ
6.	орудн. <i>ким? чѳм?</i>	дѳдьк-ѳм	дѳдьк-ѳми
7.	місц. <i>о кѳм? о чѳм?</i>	дѳдьк-ѳвѳ(у)	дѳдьк-ѳх

Так сѳмо:

мінѳйло, мн. мінѳйли, Павлѳ, Днѳпрѳ, бѳтько.

3. Ім'єнники закінчені м'якою шелестівкою та—й.

Зразок перший.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	учитель	учитель-і
2.	род. <i>кого? чого?</i>	учитель-я	учитель-ів
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	учитель-єві	учитель-ям
4.	вив. <i>кого? що?</i>	учитель-я	учитель-ів
5.	клич. —	учитель-ю	учитель-і
6.	оруд. <i>ким? чим?</i>	учитель-єм	учитель-ями
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	учитель-і, ю	учитель-ях

Так са́мо:

коло́дязь, місяць, олень, вла́ститель, я́сень, ведмі́дь, кў́холь, вў́голь, дў́рень, тї́ждень (тї́жня), хлѡ́пец (відм. кличн. хлѡ́пче), гї́сть (відм. родов. мн. гѡ́стий), вѣ́ресень, жѡ́втьєнь, пї́вень, лѡ́коть...

Змін'яють на́голос:

зять (мн. зяті́), коро́ль (коро́лі), князь (князі́), дї́дусь (дї́дусі́), муравѣ́ль (муравлі́), кїнь (коня́ мн. коні́), кра́вець, оте́ць (ві́тця, ѡ́тче).

В відм. род. одн. ма́ють — ю: *бі́ль, кў́кіль, ре́мень, та́нець, пе́рець...*

Змін'яє на́голос: *ячмі́нь (ячменá і ячме́ні), вогѡ́нь (вогню́)...*

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	лицар	лицар-і
2.	род. <i>кого? чого?</i>	лицар-я	лицар-ів
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	лицар-єві	лицар-ям
4.	винув. <i>кого? що?</i>	лицар-я	лицар-ів
5.	клич. —	лицар-ю	лицар-і
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	лицар-єм	лицар-ями
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	лицар-і, ю	лицар-ях

Примітка. Після *р* писати—*ь* не треба.

Так са́мо відміняються: *пого́нич*, *ро́дич*, *попо́вич*, *овоч*, *аркуш*, *ка́чур*, *товариш*...

Змінюють на́голос: *шля́хтич*, (*шляхтичі*), *ца́р* (*царі*), *пи́сар*, *монасти́р*, *му́ж*, *пуга́ч*, *шко́ляр*, *гри́ш* (*гроші́* мн. *гроші́*). В відм. род. одн. мають — *у*: *бо́риц*, *до́ц*, *плач*, *базар*.

Зразок третій.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто?</i> <i>що?</i>	солові-й	солові-ї
2.	род. <i>кого?</i> <i>чого?</i>	солові-я	солові-їв
3.	дав. <i>кому?</i> <i>чому?</i>	солові-єві	солові-ям
4.	винув. <i>кого?</i> <i>що?</i>	солові-я	солові-ї
5.	кльч. —	солові-ю	солові-ї
6.	орудн. <i>чим?</i> <i>чим?</i>	солові-єм	солові-ями
7.	місц. <i>о кім?</i> <i>о чім?</i>	солові-ю (ї)	солові-ях

Так са́мо: *добро́дій*, *Ю́рій*...

В відм. род. одн.—*ю* ма́ють: *га́й*, *звичай*, *обичай*, *спокій*, *Дуна́й*.

Зміняє на́голос: *га́й* (мн. *гаї́*), *край*, *рай*.

Вправа 15. Брат убив на полюванні п'ять (*о́лень*) і три (*за́яць*). Дай українську граматику (*учи́тель*). Чарівним (*звук*) несеться спів (*солові́й*) в місячну ніч. Що робиш недобрий (*хло́пець*)! (*Украї́нець*) дорога його́ рідна земля. Покликали на весілля (*го́сті*) по́вну ха́ту. Ой (*місяць*) місяче́нку світиш та не грієш. Ма́ти пішла в во́лость до (*пи́сар*) за (*письмо́*). Зібра́лись (*лю́д*) на про́щу в Київ по (*монасти́р*), Бо́гу мо́литись. Обступі́ли козаки́ (*кобза́р*) круго́м і слухають пова́жної думи про давню—давнину. Сла́ва (*Госпо́дь*) жни́ва скінчили́сь і хлі́б вже до́ма. Ма́лий Іва́сь гуля́є на вербово́му (*кінь*). Ході́ли (*ци́ган*) по мі́сті та роспи́тували, чи не треба ко́му (*дво́готь*). Ми лю́ди не з (*пе́рець*), а зі щі́рим се́рцем. Вроді́ли сьо́го ро́ку га́рні (*ячмінь*).

Заграла троїста музика, схопились парубки і дівчата до (*танець*). Світе тихий, (*край*) милий, моє Україно.

Ім'єнники закінчені на—а—я.

40

Зразок перший.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	воєвóд-а	воєвóд-и
2.	род. <i>кого? чого?</i>	воєвóд-и	воєвóд-(ів)
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	воєвóд-і	воєвóд-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	воєвóд-у	воєвóд-ів
5.	клич. —	воєвóд-о	воєвóд-и
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	воєвóд-ою	воєвóд-ами
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	воєвóд-і	воєвóд-ах

Так са́мо: *за́йда, владі́ка, хлопчи́на, музика, ко-зарлю́га, бідня́га, рибáлка.*

Зміняє на́голос: *ста́роста (старості́), слугá (слугі́ мн. слуги́), сиротá (сирі́т).*

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	судд-я́	судд-і́
2.	род. <i>кого? чого?</i>	судд-і́	судд-ів
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	судд-і́	судд-я́м
4.	винув. <i>кого? що?</i>	судд-ю́	судд-ів
5.	клич. —	судд-ьо́	судд-і́
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	судд-е́ю	судд-я́ми
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	судд-і́	судд-я́х

Так са́мо: *те́сля, перебе́ндя, п'яни́ця, (п'яни́це).*

Впра́ва 16. За часів польського панува́ння бу́ла Украї́на під вла́дою кілько́х (*воєво́да*). Дай гріш неща́сному (*калі́ка*). Повезли мале́нького (*хлопчи́на*) в шко́лу до міста. В лісі засі́ло кілько́х (*розби́ша́ка*). Не ве́село

жилось (*бідняга*) зимою. Він ще ніколи не бачив такого (*козарлюга*). Вже й смеркається, а (*староста*) не видно. Василько оставсь круглим (*сирота*). Не велось старому (*Кузьма*), як слід. Петра обібрали громадським (*суддя*). Покликали його до мирового (*суддя*).

Закінчення першої відміни.

Однина.

Відм. називний кінчиться на твердую, м'яку, змякшену шелестівку—*й, —о, —ю*. 41

Відм. родовий кінчиться на—*а, —у, —я, —ю, —и, —і*. Закінчення—*а* приймають імена власні та татункові, закінчені на твердую шелестівку або—*о*, н. пр. *Петра, чоловіка, сусіда, рака*. 42

—*у* з'являється у імен збірних, матеріяльних та в чужих словах, н. пр. *сміху, клопоту, народу, барвінку, краю, олю, акту*.

Опірч того: *Риму, тину, будинку, маєтку, тунку*.

Деякі мають *а* або *у*, н. пр. *замку—замка, ліста—лісту, гріха—гріху, міста—місту, голосочка—голосочку*.

—*я* приймають іменники закінчені на м'яку шелестівку. По змякшених шелестівках ставимо *а*, н. пр. *учителя, горобця, оленя, товариша, гроша, ножа, родича*.

—*ю* (по змякшених—*у*) мають *стиль—стілю, біль—бюлю, спокій—спокою, танець—танцю, борщ—борщу, гай—гаю, дощ—дощу, плач—плачу*.

—*и* мають іменники закінчені на *а*, н. пр. *музики, бідняги, старости, сироти...*

—*і* мають іменники закінчені на *-я*, н. пр. *тєслі, Потєбні, судді, пляйці*.

Відм. давальний кінчиться на—*ові, —єві, —у*. 43

—*ові* мають іменники з твердою шелестівкою, н. пр. *братові, панові*.

—*єві* з м'якою, н. пр. *конєві, учительєві*.

—у з'являється, як зіткнеться два давальних відм., н. пр. *князю Володимирові, пану Петрові*.

Відм. винувальний рівняється у живітних імен 44 родовому, у неживітних називному, а деколи родовому, н. пр. *шевця, коня, стіл*, але *найті гриба, згубити червінця, віняв ножів* і т. д.

Відм. клічний кінчиться: на—**е**, *лісе, хлопче*, 45 *ябре отче, псе, дяче* і т. д.

на—**у** *сину, діму, пожитку, грішнику, вівірку, тату, садку, козаченьку, Марку, дядьку, домоньку, вівску*.

Відм. орудний кінчиться на **ом** а по м'яких, 46 зм'якшених та—**й** на—**ем**, н. пр. *сином, лісом, товаришем, ножем, конем, учителем, краєм, гавем*.

Відм. місцевий кінчиться на *ові,—у,—і*. 47

—**ові** мають імена осіб, н. пр. *козаків, панові, братові, батькові*.

—у мають закінчені на *ик, ок, ох, ах, ях, іх, ск, й*, н. пр. *конику, вінику, вівску, мову, замку, шляху, даху, вівску, раю, міху...*

Множина. Відм. називний кінчиться на—**и**, у іменників закінчених твердою, на—**і** у закінчених м'якою шелестівкою, н. пр. *ліси, зуби, люди, селяни, місцани, коні, товариші, ліцарі*. *Брат має братів і браття*.

Відм. родовий кінчиться на—**ів,—ий**, або не має 49 ніякого закінчення, н. пр. *лісів, дубів, шевців, людий, коний, грошій, сирит, слуг, селян*.

Відм. давальний має закінчення—**ам,—ем**, н. пр. 50 *вовкам, товаришам, коням*.

Відм. винувальний є рівний родовому у 51 імен осіб, а називному у імен звірят і річій, н. пр. *ворогів, людий, коні, домів*.

Відм. клічний є рівний називному; тільки *пан* 52 має *панове*.

Відм. орудний кінчиться на—**ами,—ями,—ми**, 53 н. пр. *панами, синами, домами, хлопцями, королями, грішми, чобітьми, кінями*.

Відм. місцевий має—**ах,—ях**, н. пр. *братах, се-* 54 *лянах, гостях, добродіях, краях*.

Відміна друга.

До другої відміни належать іменники жіночого 55
роду, що кінчаються на *-а-я* та м'яку шелестівку і слово
пані (паня).

1. Іменники закінчені на—а.

56

Зразок перший.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	сїл-а	сїл-и
2.	род. <i>кого? чого?</i>	сїл-и	сїл
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	сїл-і	сїл-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	сїл-у	сїл-и
5.	влич. —	сїл-о	сїл-и
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	сїл-ою	сїл-ами
7.	місц. <i>о ким? о чім?</i>	сїл-і	сїл-ах

Так само: *адреса, громада, згода, кімната, субота, правда, дівчина, дитина, прогалина, Україна, дїма, мова, ніва, слава, школа, береза, дороба...*

Зміння наголос: *цегла (цегол), сосна (сосен—сосон), церква (церкви, церквів), голова (голові мн. голови), гора (горі мн. гори), бжолá, трава, солóма, косá, верба, сестра, осá, слугá, стріла.*

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	наўк-а	наўк-и
2.	род. <i>кого? чого?</i>	наўк-и	наўк
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	наўц-і	наўк-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	наўк-у	наўк-и
5.	влич. —	наўк-о	наўк-и
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	наўк-ою	наўк-ами
7.	місц. <i>о ким? о чім?</i>	наўц-і	наўк-ах

Так са́мо: *заслу́га, знева́га, му́жа, па́сика, подру́га, смере́ка, соро́ка, свекру́жа, музика, е́йгадка, іграшка...*

Зміняє наго́лос: *жінка, ба́йка (байки́), воро́жка, дівка, кла́дка, кнїжска, стѣжска, соро́чка, дочка́ (дочки́ мн. до́чки), до́нька, руку́, нога́...*

Впра́ва 17. Де зго́да в (роди́на), там мир і тишина́. Зібра́лись лю́ди (грома́да) та ріши́ли побудува́ть в селі́ (шко́ла). За гора́ми го́ри, (хма́ра) пові́ті. Сиди́ть кобза́р на (моги́ла) та зга́дує давні́ літа́. Згада́ймо, що дія́лось на на́шій сла́вній (Украї́на). На (ві́льха) сиді́ли горобці́, сла́вні молодці́. Ліка́р поми́г йому́ у тяжкі́й (неду́га). Старі́й ді́д сиди́ть у (па́сика) та пильну́є ро́й. На (ку́рочка) пі́рячко в оди́н ряд. В на́шим лісі́ багáто лихих (гадо́ка). Бабу́ся роска́зує ді́тям (ба́йка). У (мі́ска) по́вно черво́них (я́года). В ліску́ сто́яла хати́на на ку́рчій (ні́жка). Весно́ю (пта́шка) поверта́ються з те́плих краі́в. Поклоні́вся коза́чєнько (ма́тинка) рідне́вкї́й. А в (рука́) у не́ї доро́ге намі́сто.

2. Іме́нники закінчені на—я (а).

57

Зразо́к пе́рший.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	неділ-я	неділ-і
2.	род. <i>кого? чого?</i>	неділ-і	неділ-ь
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	неділ-і	неділ-ям
4.	винув. <i>кого? що?</i>	неділ-ю	неділ-і
5.	клич. —	неділ-е	неділ-і
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	неділ-єю	неділ-ями
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	неділ-і	неділ-ях

Так са́мо: *во́ля, топо́ля, зазу́ля, пусти́ня, кри́ниця, лисі́ця, грянíця, безо́дня, копа́льня, п'ятни́ця, до́ня (доню́)...*

Зміняє наго́лос: *ку́хня (кухонь), ві́шня, пі́сня, ві́вця (вівці́, овéць), землі́ (земель), рі́лля, брехні́я, кра́пля.*

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	груш-а	груш-і
2.	род. <i>кого? чого?</i>	груш-і	груш
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	груш-і	груш-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	груш-у	груш-і
5.	клич. —	груш-е	груш-і
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	груш-єю	груш-ами
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	груш-і	груш-ах

Так само: *вежа, рожа, калюжа, каша, паша, чаша, задача, колотнеча...*

Зразок третій.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	наді-я	наді-ї
2.	род. <i>кого? чого?</i>	наді-ї	наді-й
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	наді-ї	наді-ям
4.	винув. <i>кого? що?</i>	наді-ю	наді-ї
5.	клич. —	наді-є	наді-ї
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	наді-єю	наді-ями
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	наді-ї	наді-ях

Так само: *ідея, лелія, шія, академія, гімназія, поезія, біблія...*

Одн. *Пані, пані, пані, паню, пані, панею, пані.*

Мн. *Пані, пань, пан'ям, пані, пані, пан'ями, пан'ях.*

Вправа 18. В (неділя) рано зілля копала. У (Маруся) півні (скриня) всякого добра. Ой (зазұля) зазұленько закұй нам дрібненько. Батько піпів з сїном в (книгарня) за книжками. Не кажи (дурниця)! Шевченко написав «Москалеву (криниця)». Київ є (столиця) України. Сьогодні я вперше їздив (залізниця). Поминали (покійниця), як слід. Кони застрягли

в (калюжа) і ми мусили ночувати в степі. Хлопці пекли (картопля) на полі. В саді повно (вишні) та (черешні). Дорогою іде стадо (вівця). Заспівайте нам гарних (пісня). Наш сусіда поїхав (четверня). Світ пройдеш (брехня), та назад не вернешся.

3. Ім'єнники закінчені на шелестівку.

Зразок перший.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	часть	часть-и
2.	род. <i>кого? чого?</i>	часть-и	часть-ий
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	часть-і	часть-ям
4.	винув. <i>кого? що?</i>	часть	часть-и
5.	клич. —	часть-е	часть-и
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	часть-ю	часть-ями
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	часть-и	часть-ях

Так само: користь, відповідь, мисль, тінь, кість, сіль, вдячність, гординь, задрість, радість, молодість, бсінь...

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	ніч	ноч-і
2.	род. <i>кого? чого?</i>	ноч-и	ноч-ий
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	ноч-і	ноч-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	ніч	ноч-і
5.	клич. —	ніч	ноч-і
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	нічч-у	ноч-ами
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	ноч-і	ноч-ах

Так само: крадіж, річ, подорож, ніч, піснич, дббич, кров (крівію=крів(л)ю), любов.

Одн. *мати, матері, -ері, -ір, мати, матірю, -ері.*

Мн. *матері, -ів -рям, -рі, -рі, -ірми, -рях.*

Вправа 19. Сотник не спішився з остаточною (відповідь), поки не збереться старшина. Роботи багато, та (користь) мало. В часі татарських нападів над (Русь) нависло грізне нещастя. Чи немає в тебе яких (вість) з Київa? У нашого діда є корови різних (масть). Виводили гостий з (честь) за ворота. Що може зрівнятися з (молодість). На (старість) літ прийшлось йому піти за прошеним хлібом. Саме о (північ) почувся голос церковного дзвона. У когo в грудях немає (любов) до рідної (земля)? Попращався козаченько з рідненькою (мати).

Закінчення другої відміни.

Однина.

Відм. називний кінчиться на—а—я, та мяку́ 59
шелестівку.

Відм. родовий має—и у іменників закінчених на 60
а та шелестівку,—і у закінчених на я, н. пр. *дівчини, мови, сорочки, часті, вдячності, волі, бурі, надії.*

Відм. давальний кінчиться завше на—і, н. пр. 61
рибі, місі, учениці, мудрості, ночі.

Відм. винувальний має—у, н. пр. *могілу, су-* 62
боту, ніву; ю—(у)—н. пр. землю, шію, грішу, задічу;
у закінчених шелестівкою рівняється називному н.
пр. *ненависть, смерть.*

Відм. клічний має—о у закінчених на—а, н. пр. 63
рибо, радо; закінчені на—я або шелестівку мають—е,
н. пр: *роже, буре, молодіце, ніче, пісне.*

Відм. ору́дний має—ою,—єю,—ю; закінчені на—а 64
мають—ою, н. пр. *сілою, дитиною;* на а (я) мають—єю,
н. пр. *волею, ріднею, душею;* закінчені на шелестівку
мають—ю, (у) н. пр. *частю, тінню, сльлю.* Звичайно
подвоюється тоді кінцевá шелестівка.

Відм. місцевий має і, н. пр. *сілі, часті, ночі.* 65

Множина.

Відм. називний. Іменники закінчені на—а або 66
шелестівку мають—и; на—я (а) мають—і, н. пр. *риби, особи, річи, тіни, бурі, грядиці, гріші.*

Відм. родовий є чистим пнем, н. пр. *сил, кня- 67*
гінь. Ім'єнники закінчені шелестівкою мають—*ий*, н. пр.
костий, м'астий, грудий. Деякі мають —*ів*, н. пр. *матерів*.

Відм. дав'альний має—*ам—ям*, н. пр. *сілам, 68*
неділям, тіням.

Відм. винув'альний та ключний рівняється 69
називному.

Відм. орудний має—*ами—ями*, н. пр. *мұхами, 70*
справами, ученіцями, річями. Деякі мають—*ми*, н. пр.
кістьми, грудьми.

Відм. місцевий кінчиться на —*ах—ях*, н. пр. 71
сілах, душах, піснях, частях.

Відміна тр'єтя.

До тр'єтьої відміни належать ім'єнники середнього 72
роду, закінчені на **о, е, я**, а також кілька ім'єнників,
котрих пень кінчиться на **а, я**, що повстало з дав-
нішого **ент, ен**.

1. Ім'єнники закінчені на о.

73

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	тіл-о	тіл-а
2.	род. <i>кого? чого?</i>	тіл-а	тіл
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	тіл-у (ові)	тіл-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	тіл-о	тіл-а
5.	ключ. —	тіл-о	тіл-а
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	тіл-ом	тіл-ами
7.	місц. <i>о ким? о чім?</i>	тіл-і	тіл-ах

Так само: *з'олото, озеро, яблуко (яблуці), м'ясо,*
са'ло, св'ято, м'ило, повісмо, багатство, товариство,
ліхо, г'орло (г'орлів)...

Змін'є наголос: *з'єрно (зер'єн), к'олесо (кол'єса мн.*
кол'єса), д'єрево (дер'єва), сл'ово (слов'а), сел'о (с'єла), л'іто,
м'істо, с'іно, вес'ло, ведр'о...

Вправа 20. Сестра позичила пару (*веретено*), прийшла до дому і давай прясти. Вороний коню, чом (*копито*) землі не беш? Усі кюри на (*сідало*), півень на порозі. Не вміє й (*шило*) загострити. Що йому з (*багатство*), коли долі не має. Слава тобі, Гамаліє, на всю Україну, що не дав ти (*товариство*) згинуть на чужині. Не шукай (*ліхо*)—само тебе знайде. Кругом радного (*колесо*) крик і гомін. На дорозі повироблювано (*колесо*) великі баюри. На один раз не зітнеш (*дерево*). У нього є вісти з півних (*джерело*). А вода чиста—чистісенька мов в (*джерело*). Бачить Бог з (*небо*), що кому треба.

2. Імєнники закінчені на—е.

74

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	сѡнц-е	сѡнц-я
2.	род. <i>кого? чого?</i>	сѡнц-я	сѡнць
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	сѡнц-ю	сѡнц-ям
4.	винув. <i>кого? що?</i>	сѡнц-е	сѡнц-я
5.	клич. —	сѡнц-е	сѡнц-я
6.	оруд. <i>ким? чим?</i>	сѡнц-ем	сѡнц-ями
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	сѡнц-і	сѡнц-ях

Так сáмо: *вече, хлопчище, серце, море (морів), віконце.*

Зміняє наголос: *поле (поля, мн. поля), місце (місця мн. місця) крильце (крильця мн. крильця)...*

Вправа 21. В старину збирались люди на (*вече*) та раділи про лад на Україні. Поїдемо (*море*) в чужі краї. У долині, мов у ямі, на (*багніще*) гóрод мріє. Від (*серце*) до нѣба шляху не треба. Понад (*поле*) іде, не покóси кладє. В якому (*місце*) стоїть на́ша шкóла? Пливє чóвен, воді пóвен, мальóвані (*крильце*).

3. Ім'єнники закінчені на—я.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	баж ^а нн-я	баж ^а нн-я
2.	род. <i>кого? чого?</i>	баж ^а нн-я	баж ^а нн ^ь
3.	дав. <i>ком^у? чом^у?</i>	баж ^а нн-ю	баж ^а нн-ям
4.	винув. <i>кого? що?</i>	баж ^а нн-я	баж ^а нн-я
5.	клич. —	баж ^а нн-я	баж ^а нн-я
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	баж ^а нн-ям	баж ^а нн-ями
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	баж ^а нн-ю(i)	баж ^а нн-ях

Так са́мо: *воло́сся, зілля, лі́стя, коло́сся, закінчення, писа́ння, піря, ві́стря, пові́тря, весі́лля, життя́, збі́жжя.*

Кінцева́ шелесті́вка удво́юється тільки тоді, коли пе́ред не́ю стоїть голосі́вка, н. пр. *зілля, баж^ання.* Не удво́юється б^ук^ва *р*, а та́кже коли пень кінчи́ться двома́ шелесті́вками, н. пр. *лі́стя, щ^астя.*

4. Ім'єнники закінчені на—я (а), що повста́ло з
ент—ен.

Зразо́к пе́рший.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	ягн-я́	ягня́т-а
2.	род. <i>кого? чого?</i>	ягня́т-и	ягня́т
3.	дав. <i>ком^у? чом^у?</i>	ягня́т-і	ягня́т-ам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	ягн-я́	ягня́т-а
5.	клич. —	ягн-я́	ягня́т-а
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	ягн-я́м	ягня́т-ами
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	ягня́т-і	ягня́т-ах

Так са́мо: *гуся́, дитя́, порося́, теля́, кача́, лоша́...*

Зразок другий.

	Відмінок	Однина	Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	ім-я́	ім-я́ (іме́на)
2.	род. <i>кого? чого?</i>	ім-я́ (імени)	іме́н
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	ім-ю́ (імені)	іме́н-а́м (іме́на́м)
4.	вивув. <i>кого? що?</i>	ім-я́	ім-я́ (іме́на)
5.	клич. —	ім-я́	ім-я́ (іме́на)
6.	орудн. <i>чим? чим?</i>	ім-я́м	іме́н-а́ми (іме́на́ми)
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	ім-ю́ (імені)	іме́н-а́х (іме́на́х)

Так са́мо: *сі́мь, ті́мь...*

Вправа 22. На сирé (*ко́рінь*) на біле (*ка́мінь*) ніжки свої́ коза́цькі поси́кає. На (*лі́стя*) дере́в по́вно хру́щів. Що вам подо́балось з (*писа́ння*) Шевче́нка? Леті́ть оре́л по́над ху́тір, а в (*пові́тря*) ве́ється. Пі́сля кі́лькох (*весі́лля*) в се́лі знов ти́шина. Ме́ні трина́дцятий ми́нав, я пас (*ягня́*) за се́лом. Я поси́лаю вас, як (*ягня́*) між вовки́. Стара́ гу́ска сте́реже́ ма́лих (*гуся́*). Скільки́ у вас (*порося́*)? Напиші́ть ва́ші (*імя́*).

Закі́нчення тре́тьої відміни.

Однина.

Відм. називний ма́є—о—е—я, н. пр. *сва́то, 77*
со́нце, життя́, ягня́.

Відм. родовий кінчи́ться на—а у іме́нників за- 78
кінчених на о, н. пр. *копи́та, това́риства*. Закі́нчені на
—е,—я, ма́ють—я. *Імя́, сі́мь, кача́* і т. п. ма́ють зви-
чайно—и, н. пр. *ягня́ти, кача́ти*.

Відм. дава́льний ма́є закі́нчення—у—я—и. Ім. 79
закі́нчені на—о ма́ють—у, н. пр. *дере́ву, я́блуку*. За-
кі́нчені на—е—я ма́ють—ю, н. пр. *се́рцю, бажа́нню*.
Імя́, кача́ і т. п. ма́ють—і, одна́к—ю зявля́ється ча́сто.

Відм. винува́льний і клі́чний є́ рівні назив- 80
но́му.

Відм. ору́дний ма́є—ом у закі́нчених на—о, а у 81
всі́х інши́х—ем або—ям, н. пр. *дере́вом, се́рцем, імя́м*.

Відм. місцевий має—*i*, н. пр. *дереви, небі, сонці*. 82
Деякі з них мають—*у* або—*ю*, н. пр. *війську, ліжку,*
сердёнку, телятку, імю, зіллю.

Множина.

Відм. називний має—*a—я*, н. пр. *дерева, щастя*, 83
ягнята.

Відм. родовий є чистим пнем, н. пр. *това-* 84
риств, сонць, імён. Тільки *горуло* має *горулів, море—*
моруів.

Відм. давальний кінчиться на—*ам—ям*, н. пр. 85
копита́м, зіллям, імя́м (іменам).

Відм. винувальний та ключний є рівні
називному.

Відм. ору́дний має—*ами—ями*, н. пр. *яблуками*, 86
каміннями, ягнятами.

Відм. місцевий має—*ах—ях*, н. пр. *колесах*, 87
лістях, сімях.

Імённики без одніни: *відсотки, обжінки, святоці,* 88
хитроці, граблі, віжки, кайдани, хрестіни, поминки,
ножиці, люди, двєрі, ворота́.

Вправа 23. Відміняй отсі імённики:

Отаман, багатство, барильце, батенько, березиль, брехня,
вересень, гайвороння, горлиця, горуло, друзяка, єпископ, запічок,
лемент, лікар, Лях, молодєць, небога, одіж, осєля, парубок, пожар,
пугач, шениця, Різдво, рілля, самоцвіт, світло, Сибір, семя,
стать, Татарин, хмара, Христос, хміль, цвїнтар, юнак, яйце, ясень.

Вправа 24. Вишукайте в сім уступі всі імён-
ники та скажіть, в яким вони роді, числі і відмінку.

Чума з лопатою ходіла, та гробовища рїла, рїла, та тру-
пом, трупом начинала і <Со святими> не співала. Заночували
козачєвкї в степу край дорюги. Ой ходить сон коло вікон, а
дримотá коло плотá. За горами гори, хмарю повіті, засїяні гóрем,
крóвію політі. Сонце грїє, вітер віє на степу козачім. Гість лави
не засїдить, лїжка не залєжить. Летї, лебєдонько сївий, високо з
орлами. Іван Котлярєвський вперше заговорїв до Українців рідною
мóвою. Ой у полі могила з вітром говорила. По Великодні збі-
раємось поїхати в гóри.

Не відміняються: *амінь, аллилуя, незабудь, пів, 89*
незнатійцо.

Прикмётники.

Прикмётниками звуться слова, що визначають 90
прикмету особи або рiчи, також її стосунок до ин-
ших предметів, н. пр. *добрый, любий, малий, зелений,*
сусідський, братів, воробжий.

У прикмётників розрізняємо в однині три роди; 91
в множині є одна форма для всіх родів, н. пр. *весе-
лий, весела, веселе, веселі.*

Відміна прикмётників.

Прикмётники давніше відмінялись, так як іменники. 92
Останки цієї відміни заховались у нас в значінню:

- 1) іменників: *зло, тепло, зімно, бабин, жаден,*
- 2) прислівників: *багато, далеко, мало, рідко, ясно,*
- 3) прикмётників: *велик, вінен, голоден, дрібен,*
здоров, ясен, варт.

Вправа 25. Вiшукайте в цих реченнях форми
давньої відміни прикмётників:

Де багато господинь, там хата пеметена. Сумно і пусто
стало у батьківській хаті. Чи вінен той голуб, що сокіл убив?
Не піде дрібен дощик без чорної хмари. Здоров був, пане брате!
Ой зійди, зійди ясен місяцю, як илиновеє коло. Зажурився молод
козаченько та своєю бідюю. Хто терпін, той спасін. Хто рад обіцяти,
той не має охоти дати. Зненацька вдарили на бісурменські війська.

Відміна прикметникова.

Зразок перший.

93

Відмінок	О д н и н а			Множина
	Мужеський р.	Жинч. р.	Середи. р.	
1. наз. <i>хто? що?</i>	добр-ий	добр-а	добр-е	добр-і
2. род. <i>кого? чого?</i>	добр-ого	добр-ої	добр-ого	добр-их
3. дав. <i>кому? чому?</i>	добр-ому	добр-ій	добр-ому	добр-им
4. вин. <i>кого? що?</i>	добр-ий;ого	добр-у	добр-е	добр-і,-их
5. клич. —	добр-ий	добр-а	добр-е	добр-і
6. орудн. <i>чим? чим?</i>	добр-им	добр-ою	добр-им	добр-ими
7. місц. <i>о кім? о чім?</i>	добр-ім	добр-ій	добр-ім	добр-их

Так са́мо: *білий, Божий, гордий, довгий, здоровий, любий, м'ятий, протий, сивий, чорний, гострий, бідний, вільний, голодний, розумний, багатий, білявий, молоденький, малесенький, український, європейський, старший, злий, гіркий, важкий, чудний...*

Зразок другий.

Відмінок	О д н ь н а			Множина
	Мужеський р.	Жіноч. р.	Середн. р.	
1. наз. <i>хто? що?</i>	сін-ій	сін-я	сін-є	сін-і
2. род. <i>кого? чого?</i>	сінь-ого	сінь-ої	сінь-ого	сін-іх
3. дав. <i>кому? чому?</i>	сінь-ому	сін-ій	сінь-ому	сін-ім
4. вин. <i>кого? що?</i>	сін-ій, -ого	сін-ю	сін-є	сін-і, -іх
5. клич. —	сін-ій	сін-я	сін-є	сін-і
6. орудн. <i>ким? чим?</i>	сін-ім	сінь-ою	сін-ім	сін-іми
7. місц. <i>о кім? о чім?</i>	сін-ім	сін-ій	сін-ім	сін-іх

Так са́мо: *вєрхній, вечєрній, бараній, братній, гусій, ранній, давній...*

Прикметникову відміну мають також: *бабин-а,-є; вдовин-а,-є; жаден-а,-є; братів-а,-є; ковалів-а,-є, учитель-а,-є.*

Примітки. В відм. давальнім і місцевім ж. роду чуємо в вимові закінчення—*і* замість—*ій*, н. пр. *добрі матері, рідні землі* і т. д.

В письмі належить однак вживати закінчення—*ій*, щоб уникнути рівнозвучности з відм. винувальним множини, н. пр. *Запануємо і ми на нашій рідній землі. На наші землі напали Турки та Татари.*

Більшість укр. письменників вживає форми на—*ій*.

Форма: *на наші ріллі* може означати відм. місцевий однини або винувальний множини, коли навпаки форма: *на нашій ріллі* є цілком ясна.

Відм. винувальний одн. муж. роду має закінчення—*ого*,—*ий*. Закінчення—*ого* вживаємо для прикметника з іменником животним, н. пр. *доброго сина, воробного коня*; закінчення—*ий* для прикметника з іменником неживотним, н. пр. *новий віз, солотмянний капелюх*.

Відм. винувальний множини має закінчення — **98**
их, — їх, для іменників особових, а — і для інших, н. пр. добрих дітей, малі дерева, чорні барани.

Деколи вживаємо в відм. називнім для жіночого, **99**
 середнього роду, та в множині удвоєних закінчень —
ая, — еє, — ї, н. пр. добрая, добреє, добрі.

Відміну прикметникову мають деякі іменники, а **100**
 іменно:

1. М'ужеського роду, закінчені на — *ий, — їй, — ов, — ів, н. пр. подорожній, лютий, Котлярівський, Хмельницький, близький, Піскунів, Костомарів.*

2. Жіночого роду на — *ева, — ова, — а, — івна, н. пр. королева, братова, молода, Пречіста, Кобилянська, царівна.*

3. середнього роду на — *е, — е, н. пр. легке, придане, Березне, Глубоке, Жабє, Ск'оле.*

Ступені порівняння прикметників.

Прикметникове поняття можемо висловити в різних ступенях, н. пр. про дерево можна сказати, що воно є *високе, вище, найвище, височезне і височеньке.* **101**

Звичайно вживаємо трьох ступенів: **рівного, вищого** **102**
і найвищого.

Ступінь вищий творимо з пня і наростків: **103**

1) — **ший**, н. пр. *груб-ший, біль-ший, даль-ший.*

2) — **іший, — іщий**: *сильн-іший — сильн-іщий, добр-іший — добр-іщий, ясн-іший — ясн-іщий, жвав-іший — жвав-іщий.*

3) — **чий**: *ниж-чий, близ-чий, дорож-чий, тон-чий.*

Добрый, злий, великий і малий творять ступінь вищий і з іншого пня, н. пр. *добрый — добріший — добріщий — літший; злий — зліший — зліщий — гірший; великий — більший; малий — маліший — маліщий — менший.*

Ступінь найвищий творимо зі ступеня вищого **104**
 і приставки — **най**, н. пр. *найкращий, найбільший, найгірший.*

Деякі на́ростки збільшають або здрібняють прикметникове поняття, н. пр. 105

— **енний**, — **езний**: здоровенний, страшенний, величезний, довжезний.

— **енький**, — **есенький**, — **ісінький**, — **іський**, н. пр. маленький, молоденький, веселенький, малесенький, сивесенький, однісінський, миліський, новіський.

Вправа 26. Поста́вте прикметник в належному відмінку:

Заспівали коза́ченьки пісню тієї но́чі (кріва́ва). Весно́ю часту́ють (лю́бий) го́ста медко́м, а в осе́ні молочко́м. Вили́ся між дере́вами які́сь (сіре́сенька) пта́шечки (мале́сенька). Під (бі́ла) березо́ю коза́ченька вби́то. Уми́ла лі́ченько (га́р'яча) сльозо́ю. На (висо́бка) вежі́ висі́ли дзвони́. Ко́ні застря́гли в (глубо́ка) ка́люжі. Пішла́ бабу́ся в Ки́їв помолі́ться (святá) му́чениці. Диві́лась, по́ки не оста́лось (живи́й) сліду́ на воді́. Стої́ть висо́бка мо́гила кра́й (сі́не) мо́ря. Бог дасть до́лю і в (чи́сте) по́лю. Зроби́в ворі́тця́ із (щі́ре) зо́лота. Ой, там на (Чо́рне) мо́рі, на (бі́лий) ка́мені я́сен со́кіл квилі́ть-проквилі́є.

Заіме́нник. — *мєрґамєтє*

Заіме́нником зве́ться сло́во, що заступає́ якесь іме́н- 106
іме́н, н. пр. я, мій, хто, який.

Заіме́нники ді́лимо на: 107

1. **особо́ві**: я, ти, він, вона́, воно́, ми, ви, вони́. Я вка́зує на 1-шу осо́бу, котра́ гово́рить; — ти 2-гу осо́бу, до котро́ї гово́риться; — ми, ви, се 1-ша і 2-га ос. множи́ни. Для 3-ої осо́би одн. і мн. вжива́ємо заіме́нника, пока́зую чо́го: він, вона́, воно́, вони́.

2. **зворо́тний**: ся, що вка́зує на осо́бу або́ річ, на яку́ зве́рнена є́ її дія́льність.

3. **присво́йні**: мій, мо́я, мо́є; тво́й, тво́я, тво́є; свій, сво́я, сво́є; наш, на́ша, на́ше; ваш, ва́ша, ва́ше; їхній, їхня́, їхне́.

4. **пока́зуючі**: цей, ця́, це́, сей, ся́, се́, той, та́кий, сам, самі́й, (ві́н, вона́, воно́).

5. **пита́йні**: хто? що? котри́й? який? чий?

6. **стосункові**: *хто, що, котрий, який, чий,*

7. **невзначені**: *хтось, весь, хтобудь, дехто, ніхто, нічий, жаден, кобжний...*

Вправа 27. Випишіть замі́нники та скажіть, до якої групи вони належать:

Хто брє, сіє, той ся надіє. Моя хата з краю, я нічого не знаю. З вас деруть ре́мїнь, а з їх бувало і лїй топи́ли. Поможи́, Боже, й ва́шим і ва́шим. Там дїва тако́го на ярмарку, що й за тижде́нь не передиви́вся. Коли́ кому́ трапля́лось підї́ти до то́го млі́на, то з ля́ком тїка́ли від його́. Си́ну мій, коли́ при́деш до нас? Оби́цяю бі́льше цьо́го не робі́ти. У вся́кого сво́я до́ля і сві́й шлях широкі́й.

Відміна замі́нників.

1. Заі́мники особові.

108

	Відмінок	Однина	Множина	
1.	наз. <i>хто? що?</i>	я ти	ми	ви
2.	род. <i>кого? чого?</i>	мене тебе	нас	вас
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	мені тобі	нам	вам
4.	винув. <i>кого? що?</i>	мене тебе	нас	вас
5.	клич. —	я ти	ми	ви
6.	оруд. <i>ким? чим?</i>	мною тобою	нами	вами
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	мені тобі	нас	вас

Мене тебе після приі́мників зміняє на́голос, н. пр. *про мене, до тебе.*

2. Відміна заі́мника він, вона́, воно́.

109

Відмінок	Однина			Множина
наз. <i>хто? що?</i>	він	вона́	воно́	вони́
род. <i>кого? чого?</i>	його́, нього́	її́, неї́	його́, нього́	їх, них
дав. <i>кому? чому?</i>	йому́, ньому́	її́, їй, ній	йому́, ньому́	їм, ним
винув. <i>кого? що?</i>	його́, нього́	її́, ю, ню	його́, нього́	їх, них
клич. —	—	—	—	—
орудн. <i>ким? чим?</i>	їм, ним	єю́, нею́	їм, ним	їми, ними
місц. <i>о ким? о чим?</i>	нім, ньому́	ній	нім, ньому́	їх, них

Форм: *нього, ньому, ним, неї, ній, нею, них, ним*, уживаємо після приімєнників, н. пр. *до нього, до неї, про них*. Колиж приімєнник стосується до іншого слова, вживаємо форм *його, йому, їй, ї*, н. пр. *до його батька, не по їх думці*.

Вправа 28. Впишіть заімєнник в відповіднім відмінку:

За (ти) Морозеньку вся Українонька плаче. Не (ми) на про з (Ти) стати, не (ми) діла (Твій) судить. Ході зі (я) до хати. А в (він) хліба ще торішнього багато. Про (я), хоч вовк траву їж! Нічим (ми) не обдуріш. Батько (вони) наділів хазайством та й вмер. Оце ми й про (вона) говоріли. Тішилися (вони), як рідними дітьми. Поможіть (вона) у її нещастю.

3. Заімєнник зворотний.

110

Відмінок		
1.	наз. <i>хто? що?</i>	—
2.	род. <i>кого? чого?</i>	себе
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	собі
4.	винув. <i>кого? що?</i>	себе, ся, сь
5.	клич. —	—
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	собою
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	собі

По приімєнниках змінється наголос, н. пр. *до себе*. Дуже часто вживаємо замість *ся, -сь*, н. пр. *боюсь, клянусь*.

4. Заімєнники присвійні і стосункові.

111

	Відмінок	Однина			Множина
		мій	моя	моє	
1.	наз. <i>хто? що?</i>	мій	моя	моє	мої
2.	род. <i>кого? чого?</i>	мого, мойого	мої, моєї	мого, мойого	моїх
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	мому, моєму	моїй	мому, моєму	моїм
4.	винув. <i>кого? що?</i>	мій, мого,	мою	моє	мої, моїх
5.	клич. —	мій	моя	моє	мої
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	моїм	моєю	моїм	моїми
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	моїм	моїй	моїм	моїх

Так са́мо: *твій, тво́я, тво́є.*

	Відмінок	О д н и н а			Множи́на
1.	наз. <i>хто? що?</i>	наш	на́ша	на́ше	на́ші
2.	род. <i>кого? чого?</i>	на́шого	на́шої	на́шого	на́ших
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	на́шому	на́шій	на́шому	на́шим
4.	винув. <i>кого? що?</i>	на́шого, наш	на́му	на́ше	на́ші, на́ших
5.	клич. —	наш	на́ша	на́ше	на́ші
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	на́шим	на́шою	на́шим	на́шими
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	на́шим	на́шій	на́шим	на́ших

Так са́мо: *ваш, ва́шній.*

Впра́ва 29. Відміня́йте: чий, чия́, чиє; котрий, котра́, котре́; я́кий, яка́, яке́; ко́жний, ко́жна, ко́жно.

5. Заіме́нники пока́зуючі.

112

	Відмінок	О д н и н а			Мно- жи́на
1.	наз. <i>хто? що?</i>	той	та	те	ті, ті́ї
2.	род. <i>кого? чого?</i>	то́го	то́ї, ті́єї, те́ї	то́го	ти́х
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	то́му	ті́й	то́му	ти́м
4.	винув. <i>кого? що?</i>	той, то́го	ту, ту́ю	те	ті, ти́х
5.	клич. —	—	—	—	—
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	ти́м	то́ю, ті́єю, те́ю	ти́м	ти́ми
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	ти́м	ті́й	ти́м	ти́х

це́й, ця́, це́,

	Відмінок	О д н и н а			Множи́на
1.	наз. <i>хто? що?</i>	це́й	ця́	це́	ці́
2.	род. <i>кого? чого?</i>	це́ього	це́ї, це́єї	це́ього	це́и́х
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	це́ьому	це́ій	це́ьому	це́и́м
4.	винув. <i>кого? що?</i>	це́й, це́ього	це́ю	це́	ці́
5.	клич. —	—	—	—	—
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	це́им	це́єю, це́єю	це́им	це́и́ми
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	це́им	це́ій	це́им	це́и́х

Вправа 30. Відмінійте: *сей, ся, се, такий, оттакий, тамтій, оттій, тот.*

Вправа 31. В (своє) хаті свої правда і сила й воля. У (наш) жученька золотая рученька. Думи (мій), лихо мені з вами. Дай книжку (мій) братові. Він до (це) діла був завше першай. Коло (сей) мліна ростуть горбаті верби. Не казали мені (ця) воді брати. Вони згуртувались у (якесь) товариство. Напишу про (свій) подорожні вражіння.

6. Заіменники питайні.

Відмінок		
1.	наз. <i>хто? що?</i>	хто, що
2.	род. <i>кого? чого?</i>	кого, чого
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	кому, чому
4.	винув. <i>кого? що?</i>	кого, що
5.	клич. —	—
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	ким, чим
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	ким, чим

Заім. *чий? котрий? який?* відмінюються, як стосункові. Замість *котрий* уживаємо дуже часто *що* з додатком форм *він, вона, воно*, н. пр. *що його=котрого; що ними=котрими; що її=котреї* і т. д.

7. Заіменники невизначені.

Відмінок	Однина			Мно- жина
наз. <i>хто? що?</i>	весь	вся	все	всі
род. <i>кого? чого?</i>	всього	всієї, всієї	всього	всіх
дав. <i>кому? чому?</i>	всьому	всій	всьому	всім
винув. <i>кого? що?</i>	весь, всего	всю	все	всі, всіх
клич. —	—	—	—	—
орудн. <i>ким? чим?</i>	всім, усім	всею, всією	всім	всіми
місц. <i>о ким? о чим?</i>	всім, всьому	всій	всім, всьому	всіх

Заіменники: *всілякий, інший, ніякий, котрийсь, якийсь, жаден* відміняються так, як прикметники.

Хтобудь, щобудь, дехто, деякий, ніхто, ніщо, відміняються так са́мо, як і *хто, що, чий* і т. д.

Числівник.

Числівником зветься слово, що означає число 115 осіб та річий, або порядок, в яким вони йдуть, н. пр. *один, пять, сто, перший, двадцятий*.

Числівники ділимо на **головні**, н. пр. *один, два, 116 два, триє..*, і **порядкові** *перший, другий, третій...*—

Відміна числівників.

1. Числівники головні.

117

Відмінок		Однина			Множина
1.	наз. <i>хто? що?</i>	один	одна	одно	одні
2.	род. <i>кого? чого?</i>	одного	одної, однієї	одного	одних
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	одному	одній	одному	однім
4.	винув. <i>кого? що?</i>	один, одного	одну	одно	одні, одних
5.	клич. —	—	—	—	—
6.	оруд. <i>ким? чим?</i>	одним	одною однією	одним	одними
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	однім	одній	однім	одних

Відмінок				
1.	наз. <i>хто? що?</i>	два, (дві)	три	чотири
2.	род. <i>кого? чого?</i>	двох	трьох	чотирьох
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	двом	трьом	чотирьом
4.	винув. <i>кого? що?</i>	два, двоє, дві	три, трьох	чотири, чотирьох
5.	клич. —	—	—	—
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	двома	трьома	чотирма
7.	місц. <i>о ким? о чим?</i>	двох	трьох	чотирьох

Пять до девятьдесять девять є невідмінні, абó відміняються так:

Відмінок					
1.	наз. <i>хто? що?</i>	пять	шість	сім	двадцять
2.	род. <i>кого? чого?</i>	пяти (пятьо́х)	шести (шістьо́х)	семи (сімо́х)	двадцяти двадцятьо́х
3.	дав. <i>кому? чому?</i>	пяти (пятьо́м)	шести (шістьо́м)	семи (сімо́м)	двадцяти двадцятьо́м
4.	винув. <i>кого? що?</i>	пять	шість	сім	двадцять
5.	влич. —	—	—	—	—
6.	орудн. <i>ким? чим?</i>	пятьма́	шістьма́	сімма́	двадцятьма́
7.	місц. <i>о кім? о чім?</i>	пяти (пятьо́х)	шести (шістьо́х)	семи (сімо́х)	двадцяти двадцятьо́х

Сорок не відміняється, абó має відм. родовий *сорока́*.

Так са́мо *сто* має відм. родовий *сот*; зявляється також ф́орма *стома́*.

Тисяч (*тисяча*) відміняється, як і́мєнники II відм.

Двоє, троє, четверо не відміняються, абó ма́ють двоїх, двоїм, троїх.

Четверо, п'ятеро і т. д. не відміняються.

Коли́ до числі́вників додамо́ приі́мєнник *по*, то вони́ стаю́ть **ПОДІЛОВНИМИ**, н. пр. *Ба́тько дав ді́тям по п'ять я́блук. По шості́ ро́ках при́їхав він у рідне село́.*

2. Числі́вники порядко́ві.

118

Відміняються вони́ як прикме́тники, н. пр. *пе́рший -ого, -ому, -ий, -ого, -им, -ім, де́сятий -ого, -ому* і т. д.

Впра́ва 32. За (*сім*) го́рами, за (*сім*) рі́ками є дже́рело цілю́щої води́. Го́род із (*сто*) церкв́ами. Ще (*тре́тій*) півні́ не співа́ли. Приве́зено зі́лля з (*три*) гір на весі́лля. Ой зійшли́ся всі бурла́ки до (*одна́*) ха́ти. Оди́н по (*оди́н*) лист у га́ї осипа́ється. Було́ їх (*тисяча*) зо три. Не хвали́сь так свої́ми (*тисяч*). Су́сіда посади́в в (*пять*) ра́дах по шість дере́в. До-

рогою їдуть вози, запряжені (пара) волів. Діти дістали по (два) пари волів, по (одім) коневі та по двадцятєро (два) овець. У (перший) садочку соловій щєбєче. Підходили йому вже (сороковий) літє.

Дієслово.

Дієсловом звєтьєся слєво, якє означєє, що осєба **119** абє рїч рєбить, та що з нєю дїєтьєся, н. пр. *пїшу, сїю, сплю*. Вонї висказують чїннїсть, подїї або стан осїб та рїчїй.

Дієслова дїлимо на:

1. **докєнанї**, колї означєють, що якєсь чїннїсть почнєтьєся та бїде скїнчена, н. пр. *напїшу задїчу, поїду на сєлє*.

2. **недокєнанї**, що означєють чїннїсть роспочєту, та немєє пєвности, що вонє скїнчїтьєся, н. пр. *їду домїв, лїстє жєвтїє*.

3. **перехїднї**, колї чїннїсть перехєдїть на ту самї чї їншї осєбу абє рїч, н. пр. *бїти, возїти, мїти*.

4. **неперехїднї**, колї чїннїсть на когєсь дрїгого перейтї не мєже, н. пр. *молїти, надїяти*.

5. **неосєбєвї**, н. пр. *грємїть, свїтєє, блїскає*.

В прєва 33. Вїпишїть окрєме дїєслова докєнанї, недокєнанї, перехїднї, неперехїднї ї неосєбєвї.

Ї свїтєє ї смєркєє, дєнь Бєжїй мїнєє. Пїймєв не пїймєв, а погнєтьєся мєжна. Приїхєли гєстєнькї з далєкої сторєнєвкї. Їдуть вонї дєнь, дрїгїй, а на трєтїй став кїнь спєтїкєтьєся. Стєїть лївр над водєю, в водє похїлївєся. Нїхтє не бєчїть, що малє дїтїна у кутєчку плєчє. Тїхїй сон по гєрах хєдїть. Хтє їдє не мїнєє, бо рєду не мєє. Не стєлїєся, хрєщєтїй барвїнку, Зїрвєлєсь бїрє; грїм грємїть та блїскаєкє освїчєє нєбо. Сєнє схєдїть та захєдїть. Рєвє та стєгне Днїпр шїрєкїй. Сїнїцє слєву роспустїлє, що хєчє мєрє запєлїть.

Вїдмїна дїєслїв.

Спєсїб, час, осєба, чїслє, стан. Кєжнє дїєслово **120** мєжна прєдстєвїти трємє спєсєбємї, а їмєнно як:

1. **спєсїб прємїй**, н. пр. *я чїтєю, мї чїтєлї*.
2. **спєсїб нєкєзу**, н. пр. *чїтєї, чїтєїтє*.

3. спосіб умови, н. пр. я читав би.

В відміні розрізняємо:

1) три часи:

а) теперішній, н. пр. їм, ходжю́,

б) мину́лий, н. пр. їв, ходів,

в) б́уду́чий, н. пр. б́уду їсти, ходитиму

2) три особи:

пёрша, що говорить, н. пр. пішу, несю́;

дру́га, до котро́ї говориться, н. пр. пішеш, несеш;

тре́тя, про котру́ говориться, н. пр. піше, несе́.

Уживаємо їх в однійні та множині, н. пр. пішуть, несуть.

Їх можна висловити в ст́ані підме́тнім, н. пр. бю пса, хвалю́ школяра́ і в ст́ані предме́тнім, н. пр. псес б́уде б́итий, учени́к в хва́лений, його́ вб́ито.

Підста́вні фо́рми.

Підста́вних форм ма́є дієсло́во дві: дієіме́н- 123
ник і теперішній час.

Дієіме́нник кінчи́ться на—ти, або—ть, н. пр. 124
чита́ти, хвалі́ти, хвалі́ть.

Теперішній час ма́є закінчення:—у, —ю, —м. 125
н. пр. чита́ю, пішу, їм.

Впра́ва 34. Отсі́ дієсло́ва напи́шіть в теперіш-
нім часі: рва́ти, сиді́ти, купува́ти, ході́ти, їзди́ти, зна́ти, па́сти,
плісти, дёрти, д́ути, різа́ти, пла́кати, платі́ти, їсти, їха́ти.

Похі́дні фо́рми.

З форм підста́вних твóримо фо́рми похі́дні.

З пня дієіме́нника твóриться:

1) дієприкме́тник присудко́вий мину́лого часу́,
н. пр. чита́в, чита́ла, чита́ло; хвалі́в,-ла,-ло. 126

2) дієприкме́тник прида́тковий мину́лого часу́, н. пр.
чита́вший,-ша,-ше; хвалі́вший,-ша,-ше.

3) дієприкме́тник предме́тного, ста́ну, н. пр. чи-
таний,-на,-не; хва́лений,-на,-не; грі́тий,-а-е.

4) дієприслівник минулого часу, н. пр. *читавши, хвалівши.*

5) будучий час, н. пр. *буду читати, хвалитиму.*

З пня теперішнього часу твориться:

1) спосіб наказу, н. пр. *читай, хвали.*

127

2) дієприкметник тепер. часу, н. пр. *читаючий, а,-е; хвалячий,-а,-е.*

3) дієприслівник тепер. часу, н. пр. *читаючи, хвалячи.*

Вправа 35. Утворіть з отсіх дієслів похідні фборми: збірати, грати, копати, умирати, сидати, співати, слухати, думати, бити, прясти, рості, сісти, малювати, почувати, панувати, працювати, сіяти, брати, крикнути, мерзнути, ревіти, орати, молоти, водіти, віряти, снати, мовчати.

Всі дієслова можна поділити на три відміни.

128

Дієслова першої відміни кінчаться в 2 особі одн. на *еш,-еш*, н. пр. *бажajú, бажáвши, несú, несéш.*

В другій відміні мають закінчення—*иш,—їш*, н. пр. *вірити, віриш, гáю, гáїш.*

В третій відміні кінчаться на—*си,—ш*, н. пр. *дам, дасі (даш).*

Відміна перша.

Громада 1. Дієслова, що їх пень дієімєнника і теперішнього часу є рівні і кінчаться голосівкою, н. пр. *бажá-ти, бажá-ю.*

129

А. Стан підметній.

І. Спосіб прямий.

Теперішній час:

Минулий час:

1. чита-ю	я чита-в,—ла
2. чита-єш	ти чита-в,—ла
3. чита-є	він чита-в, вона чита-ла, воно чита-ло
1. чита-ємо	ми чита-ли
2. чита-єте	ви чита-ли
3. чита-ють	вони чита-ли.

Буду́чий час.

1. б́уду чита́ти	або́	чита́ти-му
2. б́удеш чита́ти		чита́ти-меш
3. б́уде чита́ти		чита́ти-ме
1. б́удемо чита́ти		чита́ти-мемо
2. б́удете чита́ти		чита́ти-мете
3. б́удуть чита́ти		чита́ти-муть

II. Спо́сіб нака́зу.

1. —
2. чита́й
3. —
1. чита́ймо
2. чита́йте

III. Спо́сіб умо́ви.

Тепері́шній час.

я чита́в би,—ала би
ти чита́в би,—ала би
він чита́в би, вона́ чита́ла би, воно́ чита́ло би
ми чита́ли би
ви чита́ли би
вони́ чита́ли би.

Мину́лий час.

я чита́в би був, чита́ла би бу́ла
ти чита́в би був, чита́ла би бу́ла
він чита́в би був, вона́ чита́ла би бу́ла, воно́ чита́ло би бу́ло
ми чита́ли би бу́ли
ви чита́ли би бу́ли
вони́ чита́ли би бу́ли.

IV. Дієіме́нник.

чита́ти.

V. Дієприкметники.

- 1) Тепер. часу: чита́ющий, —юча, —юче.
- 2) Мин. часу:
  - а) присудко́вий: чита́в, —ла, —ло.
  - б) при́датко́вий: чита́вший, —ша, —ше.

VI. Дієприслівники.

- 1) Тепер. часу: чита́ючи.
- 2) Минул. часу: чита́вши.

Б. Стан предметній.

Дієприкметник.

Чита́ний, —на, —не.

Ува́га: В 3 особі одн. закінчення—*е*, коли пе́ред ним стоїть—*а*, можна опустити, н. пр. *зна, чита́, гра;* пе́ред—*ся* додаємо—*еть*, н. пр. *пита́ється, гра́ється.*

Впра́ва 36. Відміняйте: міня́ти, зна́ти, верта́ти, віта́ти, дба́ти, дрімáти, літа́ти, мина́ти, неха́ти, світа́ти, слухáти, обіда́ти, по́ратися, дума́ти, грі́ти, ши́ти, ми́ти, жи́ти.

Грома́да 2. Пень дієімєнника і теперішнього 130 часу є рівні і кінча́ться шелестівкою.

Прямий спосіб.

Тепер. час.

Минул. час.

1. пас-у́

я пас, па́сла

2. пас-є́ш

3. пас-є́

Будуч. час.

1. пас-є́мо

бу́ду па́сти, па́стиму

2. пас-є́те

3. пас-у́ть

Спосіб на́казу.

1. —

2. пас-и́

1. пас-и́м

2. пас-и́ть.

Спóсіб умóви.

Тепер. ч.	Минул. ч.
я пас би	я пас би був.

Дієприкмётники.

- 1) Тепер. часу:
пасу́чий, — ча, — че
- 2) Минул. часу:
пас, — ла, — ло; пасши́й — а, — е.
- 3) Стáну предмётного:
(с-) пасéний — а — е.

Дієприслівники.

1) Тепер. часу́	Минул. ч.
пасу́чі	па́сти.

Вправа 37. Відміняйте: кра́сти (краду́), гри́зти (гризу́), пли́сти (пливу́), вéзти (везу́), гребсти́ (гребу́), лі́зти (лізу), сі́сти (са́ду), те́рти (тру), ду́ти (дму), жа́ти (жну), ня́ти (йму).

Громада 3. Дієсло́ва, що їх пень дієімєнника до́в-
ший, як пень теперішнього часу́ і кінча́ться голосі́в-
кою, н. пр. *дава́-ти, да-ю́; кува́-ти, ку-ю́.*

131

Прямий спóсіб.

Тепер. ч.	Минул. ч.
1. купу́-ю	я купува́в, купува́ла
2. купу́-єш	
3. купу́-є	Буду́чий час.
1. купу́-ємо	бу́ду купува́ти, купува́тиму
2. купу́-єте	
3. купу́-ють	

Спóсіб на́казу.

1. —
2. купу́й
1. купу́ймо
2. купу́йте.

Спосіб умови.

Тепер. час.

Минул. час

я купував би, я купував би був.

Дієприкметники.

1) Тепер. часу́

купуючий, — ча, че,

2) Минул. часу́

купував. — ла, — ло, купувавший — ша, — ше.

3) ста́ну предм.

купований, — на, — ве.

Дієприслівники.

1) тепер. часу́

купуючи

2) минул. часу́

купувавши.

Вправа 38. Відміняйте:

бідувати, будувати, глузувати, годувати, дарувати, жартувати, колядувати, малювати, ночувати, панувати, святкувати, торгувати, шанувати, воювати, працювати, сілувати, кувати, давати, сіяти, лляти.

Громада 4. Пень дієімєнника довший ніж часу́ **132**
теперішнього і кінчиться у дієімєнника голосівкою, а в теперішньому часі шелєстівкою, н. пр. *рв́а-ти, рв-у; їха-ти, ї-ду.*

Прямий спосіб.

Тепер. час

Минул. час

1) рв-у

рвав, — ла, — ло.

2) рв-еш

3) рв-е

Будуч. час.

1) рв-емо

2) рв-ете

б́уду рв́ати, рв́атиму.

3) рв-уть.

Спóсіб наkáзу.

- 1) —
- 2) рви
- 1) рвім
- 2) рвіть.

Спóсіб умóви.

Тепер. час	Минул. час
я рвав би	я рвав би був

Дієприкмётники.

- 1) тепер. часу́:
рвúчий, — ча, — че;
- 2) минул. часу́:
рвав, — ла, — ло; рва́вший, — ша, — е;
- 3) предмет. ста́ну́:
рва́ний, — а, — е.

Дієприслiвники.

1) тепер. часу́:	2) минул. часу́:
рвúчи	рва́вши.

Вправа 39. Відміняйте.

Жда́ти, зва́ти, гна́ти (жену́), стогна́ти, зітхну́ти, кри́кнути, гукну́ти, гасну́ти, ме́рзнути, кинути (кинь), реві́ти, різа́ти, си́пати, пла́кати, пи́сати, ора́ти, коло́ти, боро́тися, молóти, муркоти́ти.

Відміна дру́га.

133

Дієсло́ва закінчені в 2 ос. одн. на—иш,—їш, н. пр. *хваліти, хваліш; гáйти, гáїш.*

Пря́мий спóсіб.

Тепер. ч.	Минул. ч.
-----------	-----------

1) хвал-ю́	я хвалі́в, — ла, — ло.
------------	------------------------

2) хвал-і́ш	
-------------	--

3) хвал-і́ть	
--------------	--

Будуч. ч.
----

1) хвал-имó	
-------------	--

2) хвал-итé	
-------------	--

3) хвал-я́ть.	
---------------	--

бúду хвалі́ти, хвалі́тиму.

Спóсіб на́казу:

- 1) —
- 2) хвалі́
- 3) —

- 1) хвалі́м
- 2) хвалі́ть
- 3) —

Спóсіб у́мови:

Тепер. ч.

я хвалі́в би

Минул. ч.

я хвалі́в би був.

Дієприкме́тники.

1) тепер. ч.

хваля́чий, —а, —е.

2) минул. ч.

хвалі́в, —ла, —ло; хвалі́вший, —ша, —ше.

3) ста́ну́ предм.

хва́лений, —на, —не.

Дієприслі́вники.

Тепер. ч.

хваля́чі.

Минул. ч.

хвалі́вши.

Ува́га: З ос. одн. ма́є ча́сто закінчення—*е*. З'яв-
ляється воно́ тоді, коли́ послі́дний склад дієсло́ва є
ненаголо́шений, н. пр. *робе, говоре, хоче*; одна́к *кричіть,*
плáтять, хрестить.

Дієприкме́тник теп. часу́ у дієслів, що кінча́ться
на—*іти, —ати*, ма́є де́коли закінчення—*ючий, —учий*,
н. пр. *горючий, болю́чий*.

Впра́ва 40. Відміня́йте: вчи́ти, плати́ти, пали́ти,
спі́тися, кінчи́ти, свари́ти, гаси́ти, сади́ти, борони́ти, дзвони́ти,
божи́тися, говори́ти, жури́тися, вози́ти, суди́ти, стрі́лити (стрі́ль),
віри́ти (ві́р), ба́чити (бач), ни́щити, гори́ти, велі́ти, крича́ти,
спа́ти (сплю), сто́яти.

Відміна третя.

Дієслова, що кінчаються в 2 ос. одн. на—*си*,—*ш*. 134

Спосіб прямий.

Тепер. ч.

1) ї-м

2) ї-сі, ї-ш

3) ї-сть

1) ї-мо

2) ї-сьте

3) ї-дять

Минул. ч.

їв,—ла,—ло.

Буд. ч.

б́уду їсти, їстиму.

Спосіб наказу.

1) —

2) їж

3) —

1) їймо

2) їйте

Спосіб умови.

Тепер. час.

я їв би

Мунул. час.

я їв би був.

Дієприкметники.

1) Тепер. ч.

їд́ячий,—а,—е.

2) Минул. ч.

їв,—ла,—ло; їв́ший,—ша,—ше.

3) Предм. ста́ну

їже́ний,—на,—не.

Відміняйте: да́ти (дам), пові́сти (повім),

бу́ти.

Спосіб прямий.

Тепер. ч.

1) я є

2) ти є (єси)

3) він є

1) ми є

2) ви є

3) вони є.

Мин. час.

я був,—ла,—ло.

Буду́чий час.

б́уду

Спосіб на́казу.

- 1) —
- 2) будь
- 3) —
- 1) б́удьмо
- 2) б́удьте
- 3) —

Спосіб умови.

- Тепер. ч.
я був би
- Минул. ч.
я був би був.

Дієприкметники.

- 1) Тепер. ч.

б́удучий, —а, —е.

- 2) Минул. ч.

був, —ла, —ло; б́увший, —ша, —ше.

- 3) Предм. стáну:

— (с́ущий).

Дієприслівники.

- 1) Тепер. ч.

б́удучи

- Минул. ч.

б́увши.

Подібно: *заб́ути, відб́ути.*

Впра́ва 41. (Для розб́ору).

Бістра вода підмила корінь старого дуба. Як вийдеш на бітий шлях, то ліворуч побачиш село. Брязну́ли ключі, від ко́бри йдучі. Розмовляють, розка́зують, як Січ будували. Я жда́тиму, до́ки вони не верну́ться з міста. На велику си́лу ви́брались з Ки́йва. Глухий не почу́є, то ви́гада. Вилітали Запорóжці на лан жи́то жа́ти. Ой ма́тінько, та не гай мене́, в велику до́ро́гу виража́й мене́. Попроси́в би я тебе́ о помі́ч, та зна́ю, з цього́ нічо́го не вийде. Привика́й до пра́ці за мо́лоду, не б́удеш знав на ста́рість го́лоду. І світа́є і смерка́є, день Бо́жий ми́нає. Ти́хий Дуна́ю, зелений га́ю, бі́стро теку́чий, в хвилі реву́чий. Ба́тько вийшов з ха́ти, грі́кнувши двермі́. Став вовк доходи́ти до лисичино́ї ха́ти. Співа́ючи, пішли хло́пці у ліс. Си́луваним коне́м не дорóбишся. Ой забрені́ли ко́вані во́зи. Вче́ра лляв вели́кий дощ. В нево́лі терпі́ли вони́ го́лод і хо́лод.

Приімєнник. — *предлог*

Приімєнником звєтьєся слóво, що вкáзує на взаїмне відношеннє осіб та рїчий, н. пр. *хлопець без шапки, вїл-в ярмі, книжка на столї.* 135

Приімєнники сполучáються з рїжними відмінками та доповнюють їх. 136

Приімєнники, що сполучáються з відм. родовїм: без, біля, від, од, для, до, задля, замість, здовж, іззá, зза, кóло, конєць, край, крім, крóмі, місто, наперед, напрóтив, нїзше, окóло, опрїч, після, побїч, повєрх, повїсше, понїзше, поруч, прóти, рáди, сєред, сунпрóтив. 137

Вправа 42. Іменá в скобкáх поставте в відповідних відмінках.

Сиротá він без (бáтько), без (мáти). Хтось проїхав біля (нáша хáта). Зáдля (він) повїнен я остáтись дóма. Іззá (горá) вітер віє, березоньку хїлить. Вилїтали óрли зза (крутá горá). Сидїв конєць (стїл), схилївши гóлову. Дóвго вони на могїлї край (селó) стояли. Їдь наперед (я). Дїти посїдали на прóтив (сóнце). Сїдай побїч (я). Прóти (що) ви це говорите? Сєред (тємна нїч) застўкав хтось в вїкнó.

З відм. давáльним: к, д, н. пр. *Вонó не к добрў їде. Їду д хáті.* 138

З відм. винувáльним: крїзь, про, чєрез, н. пр. *Хоч крїзь сльóзи подивлюсь на ту Україну. Трєба заховáти трóхи грошїй про чóрну годїну. Чєрез рїчку гребєлька.* 139

З відм. місцєвим: при, н. пр. *Сидять гўси при бєрезї.* 140

З відм. родовїм та орўдним: з, із, зо, зі. 141

Вправа 43. Бáтько в полі з (рáно) до (вєчїр). Я цьóго і з (рїд) не чув. Попрашáвся козачєнько з (рїдне селó). Зїмні вітрї вїють зі (схїд). Прокїнувь я зі (схїд) сóнца. Їдь зо (я) в гóрод. Ворогї окружїли йогó з усїх (стóрона). Сусїда продáв хўтїр з (нáсіка) та (лїсок). Із (слáвне Запорїжжа) прїїхали гóсті.

З винувáльним та орўдним: над, нáді, пєред, нїд, пóза, пóнад, пóпїд. 142

Вправа 44. Шевченкова могила стоїть над (Дніпро). Не знайдеш вірнішого приятеля над (я). Зжалься наді (я) нещасним. Вінеси столі перед (хата). Перед (хата) у нас великий цвітник. Хто це стоїть під (дуб)? Татари вже й під (Київ) підступають. Що з вами діється під цю (година). Понад силу мені ця (праця). Буря пронеслась понад (наше село). А попід (гора) козаки ідуть. Пішов хлопчина попід (темний ліс). Поза (гай) брала дівчина льон. Се не поза (око) люди кажуть, а в вічі.

З винувальним та місцевим: на, о, об.

143

Вправа 45. Розвивайся ти, дубочку, на чотири (лист). Вббгнй на (гріш), та багатий на дрібні (сльоза). На (беріг) ріки стоїть невеликий млин. Ой на (гора) василечки сходять. Кияв ліхом об (земля). Брат о два (рік) молодший від мене. Сьогодні проснівсь я о (шоста година). Об (чоботи) йому й байдуже. Вітрець схопивсь об (обідна поря).

З родовим, винувальним та орудним: за, між, мези.

144

Вправа 46. За (час) Володимира Великого Украївці прийняли Христову віру. Петро пішов в світ за (око). Малий хлопчина вів кобзаря за (рука). Чумаки ходили в Крим за (сіль). За (дрібні сльози) й світа не бачу. Ні защо в світі не візьмує за (це діло). За (сміх) й слова не міг вимовити.

З родовим, винувальним та місцевим: у, в, н. пр. В неділю рано зілля копала. У нього багато книжок. Всюди добре, а в хаті найкраще.

145

З давальним, винувальним та місцевим: по, н. пр. Плавай лебедю по сіньому морю. По сей бік гори пливє малєнька річка. Гомін несеться по горах і долинах.

146

Прислівники. — *назечка*

Прислівники це слова, що поясняють чинність, що до часу, місця, способу і т. д.

147

Вони діляться на:

148

1) прислівники часу, н. пр. рано, вчєра, зівтра, торік, сьогодні, пізно, зівжди, тепєр, зівраз, давно.

- 2) місця, н. пр. *дома, ніде, доли, гори,*
- 3) способу, н. пр. *дарёмно, верхом, пішки,*
- 4) ступіння і міри: н. пр. *дуже, навіть, тільки, часто,*
- 5) причини, н. пр. *тому, отже,*
- 6) показуючі, н. пр. *там, тут, ось,*
- 7) стосункові (або питайні), н. пр. *як, коли, де, відки, доки,*
- 8) невизначені, н. пр. *колись, якось, десь.*

Вправа 47. Вішуйте прислівники:

Давно це діялось. Стало мені соромно за нього. Не знаю, чого це дивяться він скоса на мене. Сказав так, та не в смак. У довіта встав я, темно ще на дворі. Ані хмариночки, тихо та люблю, як у раю. Торік, в Петрівку, погоріло наше село. Хіба ревуть волі, коли ясла повні? Багачько в нього книжок. Молоде орля, та вище старого літає. Давнім давно висипали за селом високую могилу. Гомоніли люди, а далі й розійшлись. Де мені дітись з дрібними дітками. Доки сонце зійде, роса очи вить. Чудно якось діється між нами. З братом жили ми зовсім в згоді. Ось послухайте мене старого. От-де, люди, наша слава, слава України. Там на горі сніг біленький. Пливé жовте лістя доли за водю. Поїхав верхом на село. Коли приїдеш до нас?

Ступені порівняння прислівників.

Прислівників так, як і прикметників можна вживати 149
в ступенях рівнім, вищим та найвищим, н. пр.

темно, темніше, найтемніше; високо, вище, найвище; далеко, дальше, найдальше; ясно, ясніше, найясніше і т. д.

Злۇчник.

Злۇчник звязує поодинокі слова та речення, 150
н. пр. *і, а, та, бо, без, такжє, хоч—хоч.*

Вправа 48. Вішуйте злۇчники:

Бог те знає, а не ми грішні. Рад би я тобі допомогти, та не можу. І вітер не віє і сонце не гріє. Далі вже й під Київ підходить. Не роби цього, бо буде тобі лихо. Був собі дід та баба.

Вештаються хлопці то сюди, то туди. Чайка скигліть літаючи, мов за дітьми плаче. Він каже, що не має часу. Аби гроші, то все буде. Старий заховавсь в степу на могилі, щоб ніхто не бачив. Нема в світі, як наша Україна. Хоч нічого їсти, та весело жити. Грає кобзар, виспівує, аж ліхо сміється. Не поможє тобі ні брат, ні сват. А він таки не послухав.

О кли к.

151

Слова, що висказують душевні зворушення, біль, а також звукові вражіння звуться **о́кликами**, н. пр. *Ба! Ого! Геть! Ай! Ох! Гіля!*

Вправа 49. Вписати о́клики.

Ой гляну я, подивлюся, на той степ, на поле. Ай, ай! Йй же Богу закричу. А дзвони у церкві так і гудуть: балам, балам! Козакі осіддали коня та й гайда в доробу. Воликів за налігач та гей! соб! цабе! в доробу. А гіля, гусоньки, гіля! Ей вовчику, голубчику, не їж мене. Тю на вас! закричав Петро! А в дитини слёзи тільки кап, кап! Пугу, пугу! відізвась клич у степу. Стук, стук! Брень, брень! у наше віконце. Ха, ха, ха! засміявсь на все горло.

Частина третя.

Правопис.

Провідна думка українського правопису є: пишй так, як правильно говориться літературною мовою. Повторяємо: літературною мовою, бо крім неї, є на Україні багато місцевих говірок, що різняться між собою. Колиб кожний писав так, як вимовляються слова в його селі чи місті, дійшлиб ми до такого замішання, що про навчання мови не можнаб і думати. 152

Літературною мовою звється мова, що вживається в письменстві. Кращими знавцями української мови є: Шевченко, Куліш, Руданський, Левицький, Гринченко, Коцюбинський, Франко, Стефанік, Яцків, Винниченко, Олесь та другі. 153

Український правопис є **фонетичний**. Звертає він, як що це можливе, увагу на вимову слова, а не на його історію. В деяких випадках належить однак звернути увагу і на історію слова, бо вона пояснює нам часто те, чому якесь слово треба писати так, а не інакше.

Найважливіші правописні правила.

1) **и—і**. Зв'язки *и, і* в вимові є дуже зближені до себе. В деяких словах чуємо *и* або *і*. В тих випадках належить триматися одного способу писання. 154

а) Приставка—*ви* пишеться завжди—*ви*, н. пр. *виходити, вибирати, вибачати, висмівати*,

б) в словах, що кінчаються на—*ий*, пишемо звичайно—*ий*, н. пр. *добрий, бистрий, Божий, рідний* і т. д.—*ій* пишеться в словах: *спідній, братній, матері, вечірній, осінній, ранній, сінній, домашній, тутешній, колишній, їхній, бараній*.

г) на початку слів пишемо—*и* в словах: *їдол, їжигця, інакше, інде, індик, іней, інколи, інший, иржа, ірод, іскра*.

В інших словах пишеться—*і*.

д) в словах: *умирати, збирати, забирати, чи, чотири, письмo* ставиться—*и*,

е) в відм. назівн. множ. прикметників пишемо—*і*, н. пр. *добрі, зелені, пізні, нікчемні, українські* і т. д.

Вправа 50. Перепишіть: Вуздечки були не прості, а циганські, бляховані. Ані сліхом слухати, ані відом видати. Ніхто не віда, як хто обіда. Реве, лютє Византия. Вийшла височенька дівчина. Та бійся, коню, вибивайся, та на крутий беріг поспішайся, та до отця, неньки відклоняйся. Відрікаюсь, відхрещуюсь від вас, ідіть собі на очерета, на болота. Ой ти, козаче, зелений барвінку. Зібралась молодь на зеленій сіножаті. На наші землі нападали колись Турки та Татари. Інший легко робить, та хороше ходить.

2) **і—ій**. В відм. дав. і місц. одн. прикметників жіночого роду пишемо завжди—*ій* (не—*і*), н. пр. *добрій матері, рідній хаті, на нашій землі, низькій світлиці*. 155

Коли—*и* у прикметника пропустити, маємо звичайно відм. наз. множ., н. пр. *добри матері, жовті скрині, козацькі шаблі* і т. д.

Вправа 51. *Допишіть—і або їй.*

На залізні—дорозі трапилось нещастя. У старій повні—скрині всякого добра. До недавня жили ми на наш—, не сво—землі. Він кохався у народні—пісні. Наш—народні—пісні належать до найкращих у світі. В маленькій—церкві зібралось повно людей. Сів пугач на високі—тополі. В лісі є стар—високі—деревця. Поклонився козаченько рідній—матері.

3) *ї*. Пишеться тільки на початку слова, коли **156**
чємо *її*, або після голосівок, н. пр. *їда, їжак, їздець, їсти, їхати, гай, Україна, дорогої, неї, веселії...*

4) *е—и*. а) Ненаголошене *е* звучить часто, як *и*, **157**
н. пр. *мені-мині, береш-биреш* і т. д. (Як пізнати правильну букву, диві § 5).

б) в відм. наз. мн. пишеться: *люди, міщани, Галичани, селяни, Болгари...*

в) в відм. род. множ. *людий, коний, ночий, тиний...*

5) *о—у*. Ненаголошене *о* зближається до *у* і часто **158**
пишемо *о* замість *у*, н. пр. *робітник—підубок...*

Завше пишемо—*увати*, н. пр. *купувати, дарувати*. Коли писати *-ований*, а коли *-уваний*, вказує наголос. Як наголос падає на—*о* пишемо *-ований*; як наголос є в іншому місці ставиться *-уваний*, н. пр. *мальований, сілваний, купований...*

Вправа 52. *Поставте, де треба о (ьо) або у (ю):*

Дар-ваному коневі в зуби не дивляться. Ой забреніли к-вані вози. Сил-ваним волон не доробишся. В нього хата з сосни, з яліни, вся мал-вана. Хлопець дістав від учителя книжку з мал-вами. На Україні почали друк-вати книжки дуже рано. Пар-вки зібрались гуртом колад-вати.

6) *є, я, ю*, після шелестівок *т, д, с, з, ц, л*, **159**
н, звучать м'яко (як *ѣа, ѣе, ѣу*, ніколи як *ѣа, ѣе, ѣу*), н. пр. *тягнути, цюкати, нюх, сине...*

Після голосівок, шелестівок *п, б, ф, в, м, р* і на початку слів звучать вони тільки як *йа, йе, йу*. Так вони й вимовляються, н. пр. *пе—пйе, бю—бйу, пяніця, м'ясо, Рябко, Євангеліє, питає...* Апострофа або ь ставити в таких словах не треба.

Після *ш, щ, дж, к, г, х, з*, звуків *я, е, ю* не пишемо.

Зв'юки *ї, я, е, ю* на початку слів звучать з'авше як *йї, йа, йе, йу*. Колиж до таких слів додати приставки *з,- роз,- від,- над,- перед,-* то *з* і *д* не м'якшаються. Пишемо для того *зіхати, адютант, звітися...* Апострофа або ь ставити тут також не треба.

Вправа 53. У старшого брата нема дітей, а в меншого аж п'ятеро. Мати пє молоко. Куді г'яне, трава в'яне. В'уду жати й вязати, доленьки шукати. Все, що треба, в'ючили на коний. Чого він р'юмає? Як Рябка годують, так Рябо і гавка. Несподівано з'явивсь гетьман перед козаками. Зіздив коника, зіздив другого. Відіхали вже добрий шмат дороги, а мати все стоїть, мов прикована. Залізо в огні і під молотом м'яш'ає.

7) ь. Знак ь пишемо:

а) на кінці слова: *огонь, місяць, будь, коваль, мазь.*

б) в закінченнях дієслів *ить,—еть,—еть,—уть,—ють*; н. пр. *ходить, пасється, несуть, читають.*

в) в на́ростках *-альня, -енько, -есенький, -ісінський, -ський, цький*, н. пр. *читальня, серденько, малесенький, однісінський, козацький, батьківський* і т. д.

г) перед *о* в словах *льон, нього, сьогорічний...*

д) перед на́ростком *ця*, н. пр. *крільця, п'альця...*

В словах *світ, світло, цвісти, просвіта, цвіт* після *с, ц*, знаку ь не треба.

Вправа 54. Невесело жилось Івасеві у панських пок'ях. Дор'огою ішов сліпий дідусь. Розбрелись, хто стрільцювать, хто рибальчить. В нашому селі заснували читальню. Йшли вони по́лем поміж стіжками, поміж стиртами жита торішнього й сьогорішнього. Ламай собі білі р'юки, та не зломй п'альця. Ходить, блудить край дороги, коник вороненький. У ког'о мати рідненька, в того й сор'чка біленька. До гетьмана прибуло посольство з турецької землі. Чом, річенько домашная, так пливеш пов'оли?

8) не а) перед дієсловом пишеться окремо, н. 161
 пр. *не бачу, не знаю, не вірю...* Разом пишемо тоді,
 коли вонó тісно зв'язане з дієсловом, н. пр. *неволити,*
ненавидіти, нехтувати...

б) з прикметниками *не* пишемо звичайно вкупі,
 н. пр. *неприятний, непевний, недобрый, недбалый, не-*
вірний... Колиж вонó з прикметником не зв'язане, а
 тільки його заперече, то пишеться окремо, н. пр. *не*
добрый, не гарний...

Те самé дотичить такожé ім'єнників.

в) з прислівниками пишеться *не* вкупі абó окремо,
 н. пр. *нема, негаразд, небоже, не скоро...*

Вправа 55. Не співайте мені сєі пісні. Не вернеться
 козаччина, не встануть гетьмани. Неволити нікого не можна.
 Недобре, як на сонних дїтїй місяць сіпле промінням. Згода бу-
 дє, незгода руйнє. Що мені робїть, й сам не знаю. Не скоро
 забуваєє те, що вразило сєрце. У нбого вдача не добра й не
 зла. Нема в свїті, як взлагоді жити. І неталан і талан, як ка-
 жуть лїуди, — все від Бoga.

9) і—й. На початку слів *і* переходить час́то в *й*. 162
 Дїється це звичайно тоді, коли попереднє слóво кінча-
 ється на *і* абó якусь їншу голосївку, н. пр. *Батько*
й мати, брат і сестра. Коли вжити *і*, а коли *й* рїшає
 почуття мови.

Вправа 56. В Петрівку зоряє і свїтає дуже рано. Опів-
 ночі дївиться — йде з кладовїща гурба мерців. Батько снів
 подїлив хазїйством, та й умєр. Прочани далї вже й під Кїїв
 підступають. Росказує такє, що й слухати не хочеться. Ой, вірву
 я з рожї квітку та й пушї на воду. Так і дзвенїла в мєне в
 ўхах пісня. І горобець свою стрїху має.

10) Корінні шелестївки *б, в, з, ж, г* в відмінї 163
 слів належить затрїмувати, н. пр. *зарїбки* (а не *за-*
рїпки), *образки* (а не *обраски*), *сєрбський, грїбший, су-*
сїдський, м'який, загадка і т. д. Перед на́ростком *ба*
 задєржуються безголосї корінні шелестївки, н. пр.
просьба (не *просьба*), *боротьба, кїсьба.*

11) При́ростки *без, від, на, од, під, роз* пи́шемо **164**
завше одна́ково, н. пр. *безве́рхий, відне́сти, надба́ти,*
обси́пати, підгляда́ти, розхри́станий.

12) При́імєнник **з** пи́шеться **з**, а не **с** н. пр. **165**
з ха́ти, з води́, з бра́том.

13) При́ставку **з** пи́шемо ча́сто **с**, (звичайно пе́ред **166**
п, т, к, ф, х, ц), н. пр. *спи́сати, сте́рти, склони́ти,*
схи́д і т. д. Одна́к *зложи́ти, зве́сти, ща́стя, зє́сти,*
зпи́д, зпе́ред...

Впра́ва 57. Тече вода́ зпи́д ка́меня. Схамені́ться, бу́дьте
лю́ди! Огляну́лась наза́д се́бе, в до́лоні сплесну́ла. У сусі́дській
ха́ті ще світи́ться. Покли́кали ба́тька у грома́дський суд. Ні
про́сьбою, ні грóзьбою нічо́го не вди́ш. Тя́жко ді́тий годувати́ у
безве́рхій ха́ті. Роска́зує, мов із кни́жки бере́. Роску́ються неза-
ба́ром зако́вані лю́ди. Шо́ сло́во про́мовить, так і зчервони́є. Зсип
обро́шно в ми́шок. Зсушу́ ще трóхи я́гід на зи́му.

В сло́вах, що утво́рені з пнів за́кінчених на — *т* і
на́ростків — *ство — ський*, б́укви *тс* заде́ржуються і не
злива́ються в *ц*; н. пр. *бра́тство — бра́тський, сві́тський,*
бага́тство і т. д.

Чужі сло́ва. При пи́санню чужі́х слів на́лежить **167**
зверну́ти ува́гу на отсі́ пра́вила:

1) в на́ростках — *ік, іка, — іст, — ізм, — ічний*, пи́-
шемо *и*, н. пр. *ме́дик, крити́к, мето́дика, грама́тика,*
матема́тика, му́зика, фі́зика, фа́брика, арти́ст,
арти́леріст, арти́стка, арти́зм, періодичний, грама-
ти́чний, симпатичний...

Після *м, б, п, в, ф, г, к, х, л, н* та голо́сівок
пи́шемо в тих на́ростках *і (і)*, н. пр. *меха́нік, меха́нізм,*
полє́міка, гра́фіка, епі́чний, атаві́зм, телегра́фіст,
атеї́ст, монархі́ст.

2) На́росток — *ія* пи́шеться *і*, н. пр. *кома́дія, сім-* **168**
на́зія, комі́сія, істо́рія, Англі́я, у́нія, армі́я, епіде́мія,
зооло́бія, педаго́бія і т. д. Де́які сло́ва пи́шуться на
украї́нський ла́д, н. пр. *арше́ник, като́лик, акаде́мія,*
академі́чний, ака́фіст...

3) Б́укву *ль* тре́ба пи́сати за́вше як *ль*, а не *л*, **169**
н. пр. *фі́льольо́бія, клю́б, кля́са, етимоло́бія, фі́льосо́фія.*

4) **ф**—**хв**. В чужіх словах належить за́вше пи- **170**
сати *ф* не *хв*, н. пр. *філософ* (не *хвилософ*), *Француз*
(не *хранцуз*), *фунт*, *фібура*, *фарба*, *форма*, *фотографія*,
фасоля (не *хвасоля* або *квасоля*).

хв пи́шемо звича́йно в словах, що перейшли до
нас з церкóвно-славя́нської мо́ви, н. пр. *Хведір*, *Хвєся*
і т. д.

Подво́ених шелестівок в чужіх словах не вжи-
ва́ємо, н. пр. *грамáтика*, *комісія*, *Росія*.

5) **г**—**г**. В словах, що живуть зда́вна в народі **171**
(церкóвно-славя́нських) пи́шемо *г*; в дру́гих *ґ*, н. пр.
Євангеліє, *ґанок*, *ґрунт*, *телеґраф*, *педагоґічний* і т. д.

6) В при́ставках *-анти*, *-архи* пи́шемо *и*, а не *і*, **172**
н. пр. *антифон*, *антихрист*, *архиєреї*, *архимандрит*...

7) Тре́ба писати: *телеґрафувати*, *контролювати* **173**
редаґувати, а не *телеґрафірувати*, *контролізувати*,
і т. д.

8) Налéжить вистері́гатися перекру́чування чужіх **174**
слів на базáрний лад, н. пр. *патрёт*, *кумедія*, *кумпá-*
нія, *чаву́нка* і т. д.

9) Чужі імена́ влáсні пи́шемо так, як вони́ зви- **175**
ча́йно вимовляються, н. пр. *Атєни* (не *Афїни*), *Верґіль*,
Перікль, *Рафаель*, *Колумб*, *Беранжє*, *Вольтєр*, *Русб*,
Шекспір, *Гайне*. *Шлєлєр*, *Нібба*, *Лібн*...

Великі початкові букви пи́шемо:

176

а) на почáтку речє́ння, після кра́пки, зна́ку запи-
та́ння та о́клику,

б) після двох кра́пок, коли наводимо чужі слова́,

в) на почáтку рядка́ у віршах,

г) у влáсних імена́х, що означають на́зви лю́дей,
богів, дү́хів, країв, міст, сіл, мешканців, дє́ржав, рік,
гір, мóрів, озер, товари́ств, газє́т, н. пр. *Петрб*, *До-*
рошє́нко, *Драгома́нів*, *Зевє*, *Пе́рун*, *Мефісто́кль*, *Азія*,
Евро́па, *Іта́лія*, *Рим*, *Київ*, *Дніпрб*, *Браману́тра*, *Альпи*,
Карпа́ти, *Украї́нці*, *Францу́зи*, *Кита́йці*, *Украї́на*,
Бельґія, *Чо́рне мо́ре*, *Вели́кий океа́н*, *Босфóр*, *Жене́вське*

озеро, Просвіта, Центральна Рада, Сільський Господар, Українське Слово, Нова Рада,

д) в заголовках книжок і творів мистецтва, н. пр. Кобзар, Великий Лях, Каменярі, П'анські жарти, Нідерляндська школа,

е) у прикметників, утворених з імен осіб, а також у прикметників, що повстали з імен власних і на́ростка *ів (ов)*, н. пр. Пётрив млин, Тарасова моги́ла, Дніпро́вий лиман і т. д.

є) в письмах: титұли осіб чи інституцій, а також й заі́менники, що вка́зують на особу, до котро́ї пишемо, н. пр. Шановний Добродію, Високоповажаний П'ане! Ви, Ваш, і т. д.

Мало́ю початковою б́квою пишемо:

177

а) імена́ татунко́ві, мате́рії та збірни́,

б) на́зви пір ро́ку, міся́ців, днів тижня́,

в) титұли осіб, урядових поса́д, н. пр. професор, суддя́, міні́стр, єпі́скоп...

г) прикметники, що повстали з імен власних, (крім тих, про які говори́лось ви́ще), н. пр. одеський пові́т, німе́цький па́стор, украї́нський на́рід, херсо́нське зе́мство і т. д.

д) пі́сля за́пинки, кра́пки з за́пинкою і пружка́.

Впра́ва 58. Король македо́нський, Алекса́ндр Вели́кий, воюва́в з Пе́рсами. Ба́тьком украї́нської літе́ратури на Букові́ні є Оси́п Ю́рій Фе́дько́вич. Рі́ки Дуна́й, Дніпро́, Дністе́р та Вуг влива́ються в Чорне мо́ре. В літку пої́демо на Тарасову моги́лу. Чи́тали ви Франко́ві та Шевче́нкові твори́? Данте́ та Бокачіо пи́сали свої́ твори́ іта́лійською мо́вою. В Ки́їві повста́ла Акаде́мія Нау́к ім. Т. Шевче́нка. Бра́т при́де вівто́рок або́ в се́реду. Шкі́льний рік почи́нається у ве́ресні, а кінча́ється в тра́вні. В херсо́нській губе́рні живу́ть в більшо́сті Украї́нці, а в ме́ншості Ні́мці, Великоросі́, Болга́ри, Жи́ді, Поля́ки та Молдава́ни.

Ене́й був па́рубок мото́рний

І хло́пець, хоч куді́ коза́к.

Діління слів. Ча́сто в письмі трéба сло́во розді- 178
літи та частіну перене́сти в дру́гий рядо́к. При ді-
лі́нню налéжить зверну́ти ува́гу на отсі пра́вила:

а) одну́ шелестівку за́вше перенóсимо до дру́гого
рядка́, н. пр. *во-да́, да-ру-ва́-ти, го-ло-ле́-ди-ця.*

б) з двох шелестівок перенóсимо за́вше одну́, н.
пр. *зе́р-но, ве́з-ти, бру́д-ний, пус-тий, не́с-ти.*

Виняток твóрить *дз, дж*, н. пр. *са́-джа, бу́-джу,*
за-дзе-лень-ко-ті-ти.

в) коли́ є бі́льше шелестівок, то перенóсимо такі:

1) *пл, пр, бл, бр, тл, тр, зл, зр, кл, кр, др,*
н. пр. *ман-дрівка, му́ш-тра, за́з-дрість.*

2) *дз*, н. пр. *ксьон-дзі.*

3) *сп, ст, ск*, н. пр. *вер-ста́т, ма́й-стер.*

А́ле: *це́рк-ва, верст-ва́, ко́ри-ма.*

4) в слова́х зложених або́ з при́ставками перенó-
симо його́ дру́гу частіну, н. пр. *боли-голова́, безо́-дня,*
чорно-о́кий, за-ткну́ти, відо-рва́ти, під-не́сти.

А́ле: *о-бід, ро́-зум, відій-ти́, відім-кну́ти.*

5) на́ростки: *-лий, -ливий, -ство, -ський* зви́чайно
не розділя́ються, н. пр. *свар-лівий, ліка́р-ство, европе́й-
ський, ми́щан-ський...*

А́ле: *тка́ч-тво, ру́сь-кий, че́сь-кий, ма́лісь-кий,*
новісь-кий.

6) Слова́ односкладо́ві не діля́ться.

Впра́ва 59. Розділіть такі слова́:

Бага́тство, ба́бський, безха́тній, брязну́ти, верткий, відки-
да́ти, гарбу́з, дру́жба, ко́жний, дзе́ркало, ме́стник, сварби́ця,
черстві́й, ме́рзнути, підо́шва, обовя́зок, пройди́світ, дівде́рево,
зате́нути, това́риство, ліни́вство, грома́дський, га́лицький, мо́рський,
туре́цький, ведмі́дь, цвіркун, до́слід, по́гляд, грі́шник, ні́тка, со-
ро́бка, при́казка, залі́зниця, серде́нько, теля́тко, зерня́тко, вікно́...

Слова́, що зросли́ся до кúпи, пишуться ра́зом, н. пр. 179
а́ніж, бода́й, відкіля́, вкúні, де́інде, де́котрий, де́хто,
за́для, завча́су, зго́дом, зда́вна, за, зпід, котрійбу́дь,
ліво́біч, мимохі́ть, навмання́, надармо́, нема́, ненáче,
не́радо́, око́ло, по́за, помáлу, скоро́світ, тимча́сом,
щобі́, чимáло.

В таких словах, як: *церковно-славянський, вряді-* 180
гбди, хліб-сіть, раз-враз ставимо пружок (-).

Без пружка сполучаємо з попереднім словом *-сь,*
-ж, -б, н. пр. колісь, булюб, дезж.

(Про розділові знаки дивись § 174).

Частина четверта.

Складня.

Думка висказана або написана, звється **реченням**, 181
н. пр. *Лістівка лтає в повітрі. Учні йдуть в школу.*
Гремить.

Особа або річ, про яку в реченні говоримо, звється 182
підметом. *Брат піше. Дерево росте. Вітер ве.*

Чинність підмету, його прикмета або стан, в яким 183
він находиться, звється **присудком**, н. пр. *Учень піше.*
Лістя зелене. Дитина спить.

Речення, що складається тільки з підмета та при- 184
судка, звється **реченням простим**.

Коли в реченні опріч підмета і присудка є ще 185
інші слова, то такє речення звється **поширеним**, н. пр.
Дорогою йдуть вози. Буря гне дерева.

Вправа 60. З слідуючих простих речень утво-
рять поширені:

Батько поїхав (*куди?*) Мати шіє (*кому? що?*) Робітники
працюють (*як?*) Київ лежить (*де?*) Чужий хліб (*який?*) Корова
ість (*що?*) Я пішу (*що?*) Вчитель навчає (*когда?*) Дерево є (*яке?*)
Я є (*чим?*) Жінці живуть (*що? чим?*) Брат вернувся (*звідкіля?*)

Підмет. Підметом звється особа або річ, про яку 186
в реченні говоримо, н. пр. *Брат піше.* Він відповідає
на пита́ння: *хто? що?* і стоїть завше в першім від-
мінку.

Підметом буває: 187

1) іменник і заіменник, н. пр. *Сонце сходить.*
Він поїхав до мліна.

2) інші слова, н. пр. *Слава Бóгу, старий шéп-
нув. А ясновельможний на ворóнім коні бли́сне була-
вою. Одíн багáтий, а дрúгий бідний. Спать мені не
хóчеться. Бам, бам, загуло́ в повітрі.*

3) ціле речення, н. пр. *Добре роби́, добре бóде,
є прислв́я.*

Підмет в реченню можна де́коли пропустіти.

188

Се діється:

1) коли́ підметом є заі́мник особóвий, н. пр. *Пі́шу. Чита́й! Поду́маю.*

2) при озна́ченню я́вищ приро́ди, н. пр. *Гремі́ть.
Смерка́є. Зашумі́ло в лісі.*

3) в такіх ви́сказах, як: *Шко́да твоє́ї робо́ти.
Мину́лося і сліду́ не ста́ло. Дóбре жи́лось дити́ні до́ма.*

Прису́док. Прису́дком зветься сло́во, яке виска́зує,
що підмет робить, який є, або́ що з ним діється, н. пр. *Сестра́ пі́ше. Цу́кор соло́дкий. Де́рево росте́.* Прису́-
док відповіда́є на пита́ння: *що робить? який він є? що
з ним діється?*

189

Прису́дком бува́є:

190

1) дієсло́во у всіх спосо́бах, н. пр. *Селяни́н бре́.
Поверну́вся коза́ченько в рідне село́. Дба́тимуть про
ньо́го, як про рідно́го си́на. Верни́ться, сні мо́ї пре-
кра́сні. Написа́в би вам листá, так нема́є часу́.*

2) інше́ яке́сь імя́. Такий прису́док назива́ємо
присудко́вим імя́м.

191

Воно́ сполуча́ється з підметом дієсло́вами: *бу́ти,
ста́ти, ста́тися, пока́зуватися, оста́ти, зроби́тися,
ма́ти, кину́ти, захо́дитися, зва́ти, називáти, виби-
ра́ти* і т. д. Дієсло́во *бу́ти* зветься тоді **злу́чкою.**

Присудко́вим імя́м бува́є:

192

1) іме́нник в відм. наз, родов. або́ ору́днім, н. пр. *Бог є
справедли́вий суддя́. Павло́ був вели́ке леда́цю.
Це є чолові́к знатньо́го рбду́. Будь мені́ прія́телем.
Я іншо́ї думки́. Вибрали́ його́ кошови́м.*

2) іме́нник з приіме́нником: *Ма́ти є в ха́ті.
Оста́всь він в лісі. Він без до́лі.*

3) прикмётник, н. пр. *Дерево (е) висо́ке. Він ще мале́нький.*

4) заіме́нник, н. пр. *Кни́жка моя́. Я така́ зрѳду.*

5) числі́вник, н. пр. *Нас бу́ло двѳе. Він оди́н на сві́ті.*

6) діеіме́нник, н. пр. *Го́ді пла́кати. Став дощ па́дати.*

7) прислі́вник, н. пр. *Будь ла́ска! У ха́ті зи́мно.*

Прису́док мо́жна де́коли пропу́стити. Діється це: **193**

1) коли́ він є в попередні́м рече́нню, н. пр. *Хто з вас по́йде в го́род? Я. При́йдеш до ме́не? Ні!*

2) коли́ його́ ле́гко доду́матись, н. пр. *Геть! (Іди геть!) Що? (Що ка́жеш?)*

Впра́ва 61. Вишука́йте прису́док і прису́дкове імя́.

Закли́вали лю́дй на хлі́б та сі́ль. А слѳзи тільки кап, кап. Я оце́ ла́годився до вас іти́! Чого́ мені тя́жко, чо́го мені ну́дно. Вибрали його́ голово́ю това́риства. Була́ коли́сь Гетьма́нщина. Скажіть йому́ це в ві́чи. Я зирк у ві́кно, аж там по́вно лю́дй. Го́ді га́ти даре́мно час. Мені одна́ково, чи бу́ду я жити́ на Укра́їні. Так він і шубѳвсть у во́ду. Ма́ти вже до́ма. Си́м лі́т мину́ло вже, як ми з ним не ба́чились. Соколо́нько на ви́леті, коза́че́нько на ви́їзді. Став він на слуг грі́зно гукати́. Він мені став за рідну дити́ну. Ми лю́ди це з пе́рцем, а зі щі́рим се́рцем. Ста́ло вже на сві́т займа́тись. Старо́го Охри́ма зва́ли За́річним.

В рече́нню поши́ренім, крім підмета та прису́дка, **194** ма́ємо ще йні́ші слова́, що їх поясня́ють. Се є: **преди́мет, пояснення прикметни́кове та пояснення прислі́вни́кове.**

Преди́мет. Предметом зве́ться осѳба або́ рі́ч, на яку **195** зверта́ється чинні́сть прису́дка, н. пр. *Ві́вча́р го́нить ві́вці. Сестра́ чита́є кни́жку.*

Предметом бува́є: **196**

1) імя́, н. пр. *Вчи́тель навча́є ді́тйй. Він не во́ду. Мені одна́ково. Дай йому́ хлі́ба. Скажи́ мені пра́вду.*

2) імя́ з приіме́нником, н. пр. *У мене́ ні кола́, ні дво́ра. При́хали до нас го́сті.*

Предмет стої́ть зви́чайно в відмі́нку винув. і тоді **197** він зве́ться **власти́вим преди́метом**, н. пр. *Веду́ коня́. Дай йому́ до́лю, дай йому́ во́лю.*

Як речення перекласти у предметній стан, то предмет властивий стає підметом, н. пр. *Збудували церкву* — *церква* є *збудована*.

Можє він також стояти в відм. родов., давальн. і оруднім, н. пр. *Діти виглядали батька з поля. Вони боялися його, як вогню. Можє я тобі чим прогрішив. Ідемо вбозом.*

Коли в реченню є два предмети: один в відм. 198 винув., а другий в давальнім, то предмет в відм. давальнім звється **дальшим предметом**, н. пр. *Подякували йому за хліб-сіль.*

Вправа 62. Вішуйте в цих реченнях підмет, присудок та предмет.

Хлопець виліз на дерево та зривав яблука. Сонце озолотило своїм промінням гріші, вишні й квітки. Щастя розум відбирає, а нещастя назад повертає. Привезено тридцять возів сїна. Забалося йому нових чобіт. Іди, пошукай Рябка. Козаки раду раддили, як на Турка стати. Де ми будемо ніч ночувати? Зесміявся йому в вічі, та відвернувся. Добре вам дома жилося, у батька, матері. У нас ласкою все дістанеш, а криком нічого не візьмеш. Маліх ведмедів годують м'ясом.

Пояснення прикметникове. Поясненнями прикметниковими звуться слова, що вказують в реченню на прикмету осіб та річій, або їх блізше поясняють, н. пр. *Навкруги тягнуться зелені поля. Се дім сусіди. Вони відповідають на питання: який, чий, скільки, котрий?* 199

Поясненням прикметниковим буває:

1) прикметник, н. пр. *Наступає холодна осінь. Віють буйні вітри.* 200

2) заіменник, н. пр. *Свою рідну Україну на віки покинув. Моя хата з краю.*

3) числівник, н. пр. *Ой у полі три явори. Тиждень має сім днів.*

4) іменник в відм. родов., н. пр. *Книжка ученика. Дорога до міста далека.*

5) іменник, що згоджується в відмінку з імям, якє поясняє, н. пр. *Вовки сіроманці нападали. Мати наймичка пішла в Київ.*

Деколи поодинокі назви осіб або речень пояснюємо **201**
 більш широко і зрозуміло, вживаючи до цього кількох
 слів. Такé пояснення звéться **прикладною**, н. пр. *Київ, сéрце України, лежить над Дніпрóм.*

*Вправа 63. В сім ўступі підчеркніть прикмет-
 никóві пояснення:*

Що мені робить на широкому світі? Ой заувала сіва зазу-
 ленька, та в зеленому гаї. Дорогою шкандибав старий дідусь у
 драній одéжі. Татарське лихоліття було страшним нещастям для
 України. Він аж веселіше глянув на Бóжий світ. Якé це село?
 В своїй хаті свої правда і сила і слава. У тієї Катерини хата
 на помості. Сьóго цвіту по всьóму світу. До поблизького міста
 двадцять п'ять верст. Ой три шляхи широкі до кúпи зійшлися.
 І четвéртий рік минає. Мій брат Петро вернувся до дому. Сусідка
 перебрала дитий сиріт до себе. Я коза дерéза, пів бóка луплена.
 Почувсь гóлос дзвона. Місто Одéса лежить над Чóрвим морем.
 У лісі знайшли ми джерело свіжої холодної воді. Се книжка Івася.

Пояснення прислівників. Слово, що поясняє в реченні чинність, що до часу, місця, способу, ступня, міри, причини і т. п., звéться **поясненням прислівниковим**, н. пр. *Верну сьогодні вéчером. Під лісом стоїть хатина.* **202**

Прислівникові пояснення діляться на пояснення: **203**

1) **місця**, н. пр. *Поїдемо в степ. Їду додів.*

2) **часу**, н. пр. *Завтра вранці забіжю до тебе.*
Гомоніла Україна, довго гомоніла.

3) **способу**, н. пр. *Мені однаково. Ой помалу, ко-
 заче, грай.*

4) **причини**, н. пр. *Заплакали малі діти з глоду та холоду. Почервоніло його лице від морозу.*

5) **ступеня та міри**, н. пр. *Випий аж до дна.*

Прислівниковим поясненням буває:

1) прислівник, н. пр. *Сьогодні в нас субота.*
Побіг бігцем на гору. **204**

2) ім'я, н. пр. *Там тільки нарóду—страх. Зайду вéчером до вас.*

3) ім'єнник з приім'єнником, н. пр. *Ой у млізі червона каліна. Заграй мені на скрипку. В чистім полі край дороби козаченька вбито.*

Вправа 64. (Для розбору). Стоїть явір над водою, в воду похилився, на козакá пригодбнька, козак зажурився. Утоп-тала стéжечку чéрез яр. Співáють, ідучі дівчáта. По селу людi громадою ходять, та чогось гомоня́ть. Сам ти гаразд не знаєш, що робиш. Тяжко жити на світі, а хочеться жити. Пбнад тими гороньками сходить місяць з зіроньками. Одяга́йся скоріше, поїдемо до мліна. Останьмо тут. Пбїзд мчїться стрілою. У нас тихо та любо, мов у раю. Збирáють по селі грóші на шкóлу. Дівчáта пішли по водо́у. Читáй голосніше! Віз коштýє п'ятьдесять карбóванців.

Вправа 65. Стáрша сестра́ помагáє мáтері в роботі. Золотé проміння заходя́чого сбнця пращáється з землею. Малій Івась учїться пїльно. Івáн Франко́ родївся в Нагу́вчях ко́ло Дрогббича, в Галичині. Над вéчером зірвáлась страшéнна б́ура з дощém і грóзами. Пращáйте, мені ніколи. Над селáми, над нївами, над тихими долінами—там слáвонька моá. Чéрез край із сéрця, рідне слóво ллéться. Була́ колись Гетьмáнщина, та вже не вёр-неться. Від сéрця до нéба, шляху́ не трéба. Поста́влю я світліцю на висóкій горі. Почало́ на світ займáтись. За дрібніми слізонь-ками світонька не бáчу. Коли це тут у сїнях двéрі—рип!

Згóда поодиноких частий речéння.

Поодинокі часті речéння повинні згóджуватись, о 205
скільки це можливе, між собою. Тим вони й виявля-
ють свою належність до себе.

Присúдок (дієслово) згóджується з підметом: 206

1) в теперішнім часі:

а) в особбі та числі, коли підметом є особбвий заім'єнник, н. пр. *я пїшу, ти пїшеши, він пїше, ми пїшемо* і т. д.

б) в числі, коли підметом є йнша частїна мови, н. пр. *брат пїше, сестра́ пїше, учні пїшуть.*

2) в мину́лім часі:

а) в числі та рóді в одніні: *я писáв, ти писáв, вона́ писáла.*

б) тільки в числі в множині, н. пр. *ми писали, воли їли, корови їли.*

В реченнях, в яких немає підмету, присудок ставимо в середнім роді, н. пр. *Потемніло. Було видно. Обридло мені це все.*

В деяких разях підмет стоїть в однині, а присудок в множині та навпаки, н. пр. *Наші батько захворіли. Ідїть, мамо, до хати. Дорогою їхало двоє людей на конях.*

Вправа 66. Зверніть увагу на збоду присудка з підметом:

Ти не лукавила зі мною; ти другом, братом і сестрою сіромі стала. Дочекався я свого святонька. Ми з тобою у двох це діло зробимо. Поверне мати з міста, та привезе тобі гостинця. Жне косар, не спочиває. Зашуміло в лісі. Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх. Учні та учениці читали. Ягня пішло напїтись води. Кони, корови та вівці вертали домів. Було ще темно, як ми рúшили в дорóгу.

Присудкове ім'я, коли воно є прикметником 207
або заіменником, згóджується з підметом в роді, числі та відмінку, н. пр. *Дерево є висо́ке. Ця хата моя́.*

Деколи згóджується з підметом іменник, як присудкове ім'я, н. пр. *Хлопчик—Павло́, а дівчинка—Марійка́.* Однак *Київ місто, Одеса місто, Черкаси місто* і т. д.

Коли присудкове ім'я ставиться в ору́днім відмінку, то згóди з підметом немає, н. пр. *Бог є на́шим ба́тьком.*

Вправа 67. Став він блідий, як стіна́. У нас всі жваві до всякого діла. Не знаю, чо́го ти мені такий дорогий та любий. Вчєра був цу́кор дешєвший, а сьогóдня вже наба́вили ціну́. Цей садок наш. Я—твій рідний ба́тько. Будь моїм товаришем. Старо́го Пана́са ви́брали кошовим суддею́. Ішов він гора́ми та долина́ми.

Прикметникові пояснення, коли вони є прикметниками 208
або заіменниками, згóджуються з підметом за́вше в роді, числі та відмінку, н. пр. *добрый чоловік, доброго чоловіка, маленькій дівчині, високі дерева́.*

Імённики згódжуютьсѧ дéколи лиш в відмінку, н. пр. *Діти сїроти, сїном малолітком.*

Впрáва 68. У всѧкого своѧ дóля і свѧй шлях ширóкий. Куліш переклáв українською мóвою твóри Шекспіра. Бог старій госпóдар. Пливúть кривáві рíчки до синього мóря. Малий Василюкó гуляє на вербóвім коні. Не згáдуйте нас лихím слóвом. Ой, ішли хлóпці молодці степáми, яра́ми. Оста́лась я з сїном малолітком у великій біді. Ріка Дніпро́ пливе́ до Чóрного мóря.

Речénня випадáльне.

209

В речénню мóжна часóм дѧкѧ йогó частїни опу́стити. Дієтьсѧ це тоді, коли їх лéгко догадáтись, н. пр. *Куди́ йдеш? Домів (йду). Хóчеш їсти? Ні! (не хóчу). Геть! (від мене). Чогó? (тобі трéба)* Такé речénня звéтьсѧ **випадáльним**.

Речénня злóжене.

Два абó бїльше речénнь мóжна злучїти в однú цї́листь. Повста́не тоді **речénня злóжене**, н. пр. *Свнцє не грїє і вїтер не вїє. Ми й не зчúлись, як зазорїло.* **210**

Речénня злóжене склада́єтьсѧ з речénнь **головнїх**, **211** абó **головнїх** та **побічнїх**. В першім випадку є воно́ **рівнорядно злóжене**, в дрúгім **підрядно злóжене**, н. пр. *Тихесенько вїтер вїє, степї—лани мріють.*

Впрáва 69. Вїтер в гаї нагинає лозú і топóлю, лама́ дúба, кóтить пóлем перекотїполе. Хто ламає слóво, той віру ламає. Кричáть сóви, спить дїбрóва, зіроньки сїяють. Схопилась бúря і вїрвала дéрево з корінням. Висипали козачéньки з висóкої горї: поперéду Хмельницький на ворóнім коні. Трудно вийти з бідї, як камінню з водї. Бють порóги, місяць схóдить, як і перше схóдив. Знать, дóбре спить, що не чúє, як кує зозúля. Зажурївся козачéнько, аж занедúжав. Забúв вїл, коли телáм був. Лїшша соломи́на згóда, як золотá звáда.

Речénня головнé. Речénня головнé вискáзує **212** дúмку я́сну, зрозумїлу і впóвні скінчену, н. пр. *Пїшу письмó.*

Вонó вискáзує:

1) твѣрджєння, коли в нїм говорїться про якусь правду, що її ми пізнали або про неї довідались, н. пр. *Сиджю́ дѣма. Сусїда брє. Немá його́ в хáті.*

2) наkáз, н. пр. *Ходїм в лїс! Вернїться!*

3) бажáння, н. пр. *Хай вам Бог прости́ть. Хтоб це мені зроби́в.*

4) питáння, н. пр. *Чи́я це хáта? Що мені робити́?*

Речѣння стя́гненє. Два або бїльше речѣнь, що ма́ють спїльні слова́, стяга́ються в одно́, а спїльні слова́ ста́вимо тїльки раз. Такѣ речѣння звѣться **стя́гнєним**, н. пр. замість сказáти: *на дворї хѣлод, на дворї мрáка, на дворї снїг*, кáжемо: *на дворї хѣлод, мрáка та снїг.* 213

Сполучáються тоді частїни сих речѣнь:

1) злúчника́ми, н. пр. *І шумїть і гудѣ. Ревѣ та стѣгне Днїпр ширѣкий.*

2) заїмѣнника́ми, н. пр. *Вїйшли в пѣле хто з сѣрпом, хто з косѣю. Купїли кому́ чѣботи, кому́ шáпочку.*

3) прислївника́ми, н. пр. *Спершю́ розкричáвся, а дáлі й затїх.*

В прáва 70. З якїх речѣнь повстáли отсі речѣння стя́гненї:

І ширѣкую долину і висѣкую могїлу і вечїрнюю годїну і що снїлось, говорїлось, не забúду я. Не послúхав ні бáтька ні нѣньки. Чи їхати вѣзом, чи сáньмї? Хвїля роздалáся і обѣх покрїла. Козáк не боїться ні хмáри ні дощú. Старї та молодї, чоловїки та жїнкї пішли на прѣщу в Кїїв. Володїмир Великий та Ярослав Мúдрий панувáли в кїївськїй землї. Не плач, не журїся, молодїй козáче. Днїстѣр, Буг і Днїпрѣ вливáються в Чѣрне мѣре. Нáша дúма, нáша пїсня не вмере, не загїне. У лїсі пѣвно червѣних, сїнїх, жѣвтих та бїлих квітѣк. Був собї дїд та бáба.

Речѣння рївнорáдно злѣженє. Речѣння, злѣженє з са́мих речѣнь головнїх звѣться **рївнорáдно злѣжєним**. Дúмка одно́го речѣння поши́рюється тоді дрúгим, підтвѣржується або протистáвється їй якусь дрúгу дúмку, 214

н. пр. *Василь взяв перо, почав писати. Не поїй, не будеш жати. Крути, верти, треба вмёрти. Він говорить, а я мовчу.*

Речення рівнорядно зложені сполучаються злۇчниками, прислўвниками або стоять самостійно.

Сполўка реченнь мўже бўти:

215

1) **злۇчна**. Речення сполучаються злۇчниками *і, а, тай, аж*, н. пр. *А я дивлюся і сёрцем ліну. Сів кінець столá, тай заплакав.*

Коли є бїльше, як два речення, то сполучається злۇчниками тїльки останне, н. пр. *Сів за стіл, взяв перо в рўки і почав писати.*

2) **протистáвна**. Речення сполучаються злۇчниками: *а, áле, а такї, а всеж такї, однак* і т. п. і вислўвлюють протилежні думкї, н. пр. *Не рїлля родить, áле Бóжа воля. Козаків бұлó мáло, а всеж такї Татáри нічого не вдїяли.*

3) **причинóва**. Речення вискáзує причину тóго, що вислўвлено в дрўгїм і сполучається злۇчником *бо*, н. пр. *Не завдавай сёрцю жáлю, бо я в чужїм країу.*

4) **наслідкóва**. Одно речення вислўвлює причину тóго, що є в дрўгїм. Сполучаються вони злۇчниками: *аж, томў*, н. пр. *Вїють вїтри, аж дерéва гнўться. Він все знáє, томў ї не слїд мовчáти.*

5) **умóвна**. Речення вискáзує умóву тóго, що мїстїться в дрўгїм. Сполучає їх злۇчник *то*, н. пр. *Не поїєш, то не будеш жати. Будь він чéсний, то не зробїв би тóго.*

6) **замїрóва**. Вискáзується метá тóго, що є в дрўгїм реченню, н. пр. *Дай їомў спокїй, хай спить. Обнїмітеж, братї мої, наймєншого брáта, нехай ї мáти усмїхнється, заплакана мáти.*

7) **порівнююча**. Вискáзує порівнáння тóго, що є в дрўгїм реченню, н. пр. *Притаївся, бїцїм то неживїй. Махáє рукáми, нїби щось робить.*

8) **припустóва**. Пєрше речення припускає згóду з якоюсь дўмкою, а дрўге її суперечить, н. пр. *Тебє*

й лаяють, а ти не вчійся. Крутий, вертий, треба вмёрти.

9) **часова́.** Виска́зує послідо́вність чинности в реченнях, н. пр. *Хлопець верну́вся до до́му, сів за стіл та поча́в писати зада́чу.*

Впра́ва 71. (Для розбо́ру). Два ведме́ді горо́х моло́ти́ли; два півники до млі́на носіли. Був собі ді́д та ба́ба, та не було́ у їх дітій. В літку дні найдо́вші, а но́чі найкоро́тші. Віпав сні́г і покри́в зе́млю білою ша́тою. Зимо́ю со́нце світи́ть, та не гріє. В землі росте́, в воді коха́ється, а кинь у во́ду—зляка́ється (Сіль). Ді́ти попра́цали́сь і розійшли́сь по хата́х. Во́лі ве́зли сно́пи з поля, а кома́р побачи́в та й сів одно́му во́лові на ри́г. Чума́к іде́, поді́виться, тай го́лову скло́нить. Вто́мівся день, вже й со́нце сіло. Со́нце гріє, ві́тер віє з поля на до́лину. Млин ме́ле, обо́рошно бу́де: язик ме́ле, біда́ бу́де. Не вчи орла́ літа́ти, а ри́бу пла́вати. Ді́ти пла́чуть, а в ма́тері се́рце бо́літь.

Речення підрядно зложені.

Речення, зложене з реченнь головних і побічних, **216** зветься **підрядно зложеним**, н. пр. *Не зна́ю, що мені робі́ти.*

Речення побічне повстає́, коли́ ми з яко́сь частіни головно́го речення, як підмета, прису́дка, предмета прикметниково́го та прислівниково́го по́яснення, утво́рюємо нове́ речення. **217**

Ма́ємо о́тже речення: **підме́тні, присудко́ві, предме́тні, прикметнико́ві та прислівнико́ві.**

Скорочення реченнь побічних. Речення побічні дуже **218** ча́сто скорочую́ться. Присудко́ве дієсло́во ста́виться тоді́ в дієіме́нник, дієприкме́тник, дієприслі́вник, а та́кже іме́нник, н. пр. *Перека́зувала ма́ти зайти́ до не́ї. Верта́ючи домі́в, зустрів я старо́го Мико́лу. Опі́щений всі́ма, сидів він у са́мітній ха́ті.*

Впра́ва 72. Переве́дїть скорочені речення повни́ми:

Хвалі́лася сині́ця мо́ре спалі́ть. Всі́ зна́ли про його́ бідува́ння, та ніхто́ не міг йому́ помочи́. Відда́м зароблені гро́ші ма́тері. Уми́раючи, нава́зував старий ді́тям жи́ти в злаго́ді. Си-

дїть кїнець стола, схиливши голову. Вониб раді жати й несіяне жїто. Минаючи вббгї сїла, мимохїть ставала менї пєред очїма гїрка дбля нашого селянїна. А собакї, почўвши, давай і собі. Косарї та громадїльники, напрацювавшїсь цїлий день, повечєравшї, спївають. Дорбжше очїй нема вїчбго в свїтї.

Речєння пїдмєтне. Речєння пїдмєтне заступає пїдмет головнбго речєння. Вонб вїдповїдає на пїтаннїя: *хто? що?, н. пр. Щаслївий той, хто вдовольається малїм. Зрббили це тї, що прийшли врбнци.* 219

Впрѧва 73. Пїдкреслїть пїдмєтнї речєння.

Трѧтить довїря у людїй, хто не додєржує слбва. Не все зблото, що свїтїться. Хто працює, не бїдўє. Хто дїтїй не має, той гбря не знає. Хто рббїть замбчки, той хбдить без сорбчки; а хто лемешї, той їсть кнїшї. Хто дбає, той має. Хто людїй не слўха, той Ббга не боїться. Що рббїть, не знаю. Чи пїдемо в лїво, чи в прѧво, все однб. Тїшить менє, що ти прїхав.

Речєння присудкбве. Заступає вонб присўдок головнбго речєння і вїдповїдає на пїтаннїя: *якїй пїдмет є? абб чїм вїн є? н. пр. Спєка така, що гбдї вїтримати. Зѧвисть для душї, що иржѧ для залїза.* 220

Впрѧва 74. Пїдчеркнїть присудкбвї речєння.

Снїг такїй, що свїта не вїдно. Вїн не такїй, щоб мбжна йомў це довїрить. Якѧ прѧця, такѧ й заплѧта. Урожѧй такїй, як в прбшлбму рбцї. Жїттѧ не зѧвше такє, про якє ми мрїяли. Якїй чабѧн, такѧ й черєда. Лїс такїй, що тїльки нєбо та землѧ.

Речєння предмєтне. Речєння предмєтне заступає пїдмет головнбго речєння, н. пр. *Не дўмай про те, що не здїйснїться. Менї, о Гбсподи, подѧй, любїти прѧвду на землї.* 221

Впрѧва 75. Пїдчеркнїть пїдмєтнї речєння.

Слўхайте, що вам скажу. Покажї менї, що пїшеш. Не рббї дрўгому, що тобї не любє. Жаль менї, що твоѧ прѧця пропала дарємно. Хбчу, щоб ви всї булї вдовбленї. Мѧти запїтує в письмї, чи ти здоров. Хвалївся, що вїє косїти. Вїримо, що ти не вїнен. Кѧжуть, що бўде врожѧйний рїк. Усї надїються, що колїсь запанўє на землї згбда.

Бесіда пряма й залéжна. Дуже часто в реченню **222**
наводимо чиїсь слова так, як вони були висказані.
Повстає тоді так зв. **бесіда пряма**, н. пр. *Батько й каже: „Їдь зі мною в ліс“.*

Речення, що стоїть перед чужими словами, звється **наводячим**. Після наводячого речення ставимо дві крапки, а власні слова беремо в лапки.

Власні слова стоять часто і без наводячого речення.

Колиж чужі слова тільки переказуємо в формі **223**
предметного речення, то повстає **бесіда залéжна**. Предметне речення сполучається з наводячим злучником *що, щоб*, н. пр. *Батько й каже, щоб я поїхав з ним до ліса.*

Вправа 76. Перекажіть сей уступ бесідою залéжною:

Лежить циган пообідавши, та й міркує: «Як оцю коняку продám, та візьму барिशу, то куплю хату та хазяйство заведу!» — А діти кажуть: «І корову купимо!» — А циган їм: «А вжеж, купимо! Приведе нам та корова телятко...» А син зразу: «А я сяду на його верхі, та й їздитиму на теляткові...» — Циган як ускочить, як почне докоряти його словами: «А не сідай! а не сідай, бо спійку зломил!» (Хуторний: Читанка).

Речення прикметникове. Речення прикметникове **224**
пояснює іменник або заіменник головного речення і відповідає на питання: *котрий? який? скільки?* н. пр. *Козакі визволили багато невільників, що їх Турки забрали в ясир.*

Вправа 77. Підчеркніть речення прикметникові.

Оде той дім, в яким я змálку жив. Набрали сношів, скільки на вóзі могло зміститись. Дай мені книжку, що лежить на столі. Квіти, що ростуть в теплих краях, мають дуже живу фарбу. Хто злічить зорі, що світять на небі? Це людина, якій можна довіритись. Не знайду нікого, що поїхав би зі мною в місто. Така заверюха, якої ми вже давно не бачили. Батько подарував йому коня, що купив у сусіди. Не тим наші діди поголили, що солдкво їли й пїли. Вродила йому така грéчка, що на все село.

Речення побічні вводяться певними словами, н. пр. **225**
що, як, коли, хто і т. д, які вказують на те, яка
 зв'язь є між реченням головним та побічним. Ті слова
 не вказують однак, чим є речення побічне для голов-
 ного, чи підметом, чи присудком, чи іншою його ча-
 стиною. З огляду на ці слова ділимо речення на:

1) **стосункові**. Сполучаються з реченням голов- **226**
 ним заіменниками і прислівниками стосунковими: *кот-*
рий, який, чий, хто, що, де, як, відки, доки, куди і
 т. д. В реченню головним можуть вони займати місце
 якої небудь частини речення.

Вправа 78. Підкресліть речення стосункові. Якé
насіння, такий і врожай. Що не їж, а хліба хочеться. Немá кому
роспитати, чого плачуть бачи; немá кому розказати, чого серце хоче.
Співáють у пісні, що немá кращого на вроду, як ясна зоря в
погоду. Де дítись мені з дítьми сiротами, не знáю. Куди не глянть,
усюди безкраї степи. Нагинай тоді дéрево, як воно молодé. Хто
працює, не бiдує. Коли пiдеш в поле, то зайдí за мяю. Роби
собi, що знаєш.

2) **Речення питáйні**. Сполучаються заіменниками **227**
 або прислівниками питáйними: *хто, що, котрий, який,*
чий, як, чи, скільки. Є це речення іменникові і
 в реченню головним займають місце підмета, прèд-
 мета або прикметникового пояснення.

Вправа 79. Підчеркніть речення питáйні:

Хто без грiхá, хай кiне в неї камiням. Скажи, якá твоá
 думка про мiй виїзд на село. Подивись у карту, котра дорóга
 веде в мiсто. Чи вам подобається це, чи нi, а я від свóго не
 відступлю. Скільки менi рóкiв, не знáю; мóже сто, а мóже й бiльше.
 Читаю про те, як Хмельницький воював з Польщею. Що ти собi
 думаєш, не знáю. Напиши менi, як здоров'я бáтька, мáтери. Не
 знáю, чим тобi вiддячити за твоє щiре серце. Iди, спитай його,
 чого він хоче.

3) **Речення висказóвi**. Сполучаються злúчником **228**
що, а тáкже нáче, ненáче, мов, нiби, бiуцим і в речен-
 ню головним займають місце підмета, прèдмета
 та прикметникового пояснення.

Вправа 80. Підчеркніть речення висказові:

Не може бути, щоб це він зробив. Брат написав, що на тій тижні переїздить в Київ. Надіюсь, що ти не заведеш мого довіря. Прийшла до мене вістка, що мати занедужала. Говорять, ніби ти хочеш продати свою хату. Прочитав я в газеті, начеб то Америка думала воювати з Німеччиною. Перелетіла селом вістка, будим то нашого учителя переводять у другу школу.

Всі інші речення по своєму значінню є прислівниковими.

Речення прислівникові.

Речення прислівникові належать до дієслова і **229** заступають прислівникові пояснення, н. пр. *Де згода в родині, там мир і тишина. Доки сонце зійде, роса очи вийть.*

Речення прислівникові діляться на:

1) **речення часу.** Відповідає воно на питання: **230** *коли? поки? відколи?*

Вправа 81. Поки біда, поті й хліба. Тоді, мати, заплачеш, як мене на коні побачиш. Тоді сироті неділя, як сорбчка біла. Нагинай дерево, як воно молодє. Як умру, то поховайте мене на могилі. Як виїхали ми з ліса, побачили в долині невеличке село. Коли вернеться батько з поля, не знаю. Як приїхав він до гаю, як став коня напувати, стала зазуля жалібненько кувати. Як би у мене достатки, то все булоб гаразд. Гуляй, дитино, поки твої година. Відколи пішов, та й нема.

2) **речення місця.** Відповідають на питання: **231** *де? куди? відкіль?*

Вправа 82. Всюди добре, де нас нема. Куди кінь з копитом, туди й жаба з хвостом. Сова знає, де кюри ночують. Лови рибку, де лопух є. Куди хилить вітер, туди і гилля гнеться. Де добрий край, там і під ялиною рай. Де тебе радо вітають, там рідко бувай. Пішов в світ, куди його очи понесли. Ідїть собі, звідкіль прийшли. Та не звідтіль місяць сходить, звідкіль ясна зірка. Хилїлися густі лози, звідкіль вітер віє.

3) **речення наслідкові.** Вони відповідають на питання **232** *як?* і сполучаються з реченням головним словами *що, що аж, так що.*

Вправа 83. На дворі спека, аж лістя вяне. Грає кобзар, виспівує, аж ліхо сміється. Їхали козаки шляхом, аж курява стала. Стемніло так, що й на два шага кругом себе нічого не бачиш. Віють вітри, віють буйні, аж дєрева гнуться. Сьотник розізлився, що аж посянів. Батько гримнув на його так, що він аж присів. Став він щось такє розказувати, що аж страшно стало. Кричить, аж вуха болять. Смерть матері так його притнітила, аж змарнів.

4) **Речєння замірові.** Відповідають на питання **233** *навіщо? чого?* і сполучаються з речєнням головним злўчниками *щоби, аби*.

Вправа 84. Брат поїхав до коваля, щоби підкувати віз. Старий заховавсь в степу на могилі, щоб ніхто не бачив. Картюплю переховують у ямах, щоб не гнила. Післала мене мати до криниці, щоб принєсла води. Аби ліха не знати, треба своїм плўгом та на своїй ниві орати. Пусті мене, отамане, хоч на час до дому, щоб попрацавсь з батьком, нєнькою. Бажаю вам, щоб до смерти жили в щастю та достатках.

5) **Речєння причинові.** Відповідають на питання **234** *чого? чом? чому?* і сполучаються з головним речєнням злўчниками: *бо, що, тому, ізза того*.

Вправа 85. Дякувати Богу, що брат повернувсь здоровий до дому. Віда тій чайці небозі, що вивела діток при битій доробі. Не завдавай сєрцю жалю, бо я в чужім краю. Не розливай, мати, води, бо важко носити. Ярема гнўвся, бо не знав, сіромаха, що віросли крила. Не тішся з чужого нещастя, бо не знаєш, що трапиться з тобою в життю. Не їдь сьогодні в ліс, бо нічку вовки громадою добирались до села. Ізза вашої неприсутности, не відбулось засідання.

6) **Речєння порівнюючі.** Відповідають на питання **235** *як?* і сполучаються злўчниками *як, мов, ніби, наче, неначе, ніж, аніж, чим*.

Вправа 86. У матері любо, неначе в Бога. Як почув про смерть брата, наче мене холодом обняло. Бог має більше, ніж роздасть. Вода в джерелі чиста, мов слюза. Сидить та мовчить, неначе не до його говорять. Краще вмєрти, аніж вікувати у тяжкій невєлі. Чим має рости сирота, краще хай віросте камінь. Ой, зійди, зійди, ясен місяцю, як млинове коло.

7) **Речення умовні.** Сполучаються з реченням головним злۇчниками *як, коли, як щб.* Відповідає їм в реченню головним злۇчник *то*, який часто опускається. 236

Вправа 87. Як що вам не в лад, то ми з своїм назад. Як би мені черевіки, то пішлаб я на музики. Як би послухав батька, не нарікав би тепер на свою долю. Колиб мені крилець дістати, полетів би на рідну Україну. Був би гарний врожай, як би не дощі. Як що в тебе є час, ходи зі мною в театр. Колиб знаття, що застану його дома, поїхав би до него. Людиб сонце заступили, як би мали силу. Як що не віддаш мені гроший, подам тебе до суду.

8) **Речення припустові.** Сполучаються з реченням головним злۇчниками *хоть, хоч, хоча, хотя.* 237

Вправа 88. Хоч нічого їсти, та весело жити. Хоч не знати що кажи, я тобі не вірю. Хоча тобі це й не до вподоби, та я зроблю так, як знаю. Хоч би цілий світ перешукав, то не знайдеш вірнішого приятеля. Хотяй прийшлобся і головою наложити, станемо в обороні рідного краю. Лікар поїхав до хворого, хоч бұря лютувала вже другий день. Хоч правду женуть люди, але правда завше буде.

Речення вставне. Речення головне, вставлене в друге якесь речення без жадної граматичної сполуки, звється **вставним.** Речення вставні можуть починатися злۇчниками: *а, і, бо, як* і т. п. Однак ті злۇчники вставного речення з головним не сполучають. 238

Вправа 89. Старий Наум (царство йому небесне) нераз розказував про гайдамаків. Вернись, кажу, домів, та проси батька прощєння. І роботящий (бо всюди сироти—ледящо) у наймах віріє сирота. Земля, (як вам відомо) кружить довкола сонця. Приїдь, піше мені товариш, на село. Час, кажуть, то гроші. Слава Господєві (і старий перекрестивсь), що лихо минулося.

Розділові знаки.

Для означення грянїць між головними або побічними поодинокими реченнями вживаємо **знаків розділових.** 239

1) **Крапка.** Ставиться:

240

а) на кінці всякого речення, яке тісно не сполучається з слідуючим реченням, н. пр. *Учень піше. Селянин оре.*

б) коли слово скорочується, н. пр. *і т. д.* (=і так дальше), *н. пр.* (=на приклад), *стр.* (=сторона), *св.* (святий). Скорочене слово мусить завше кінчитися шестівкою.

в) в кінці письма.

2) **За́пинка (но́ма).** За́пинкою відділяється:

241

а) головне речення від побічного, н. пр. *Хто дбає, той має. Де тобі раді, там рідко бувай.*

б) головне речення від головного, коли вони тісно зі собою зв'язані, н. пр. *Золото красить, а залізо годіє. Добре роби, добре й буде. Біда біді перебуде, одна зійне, друга буде.*

в) прикладка, н. пр. *Дажбог, бог сонця, був в великій пошані в поганських Славян. Шевченко, син кріпаків, є нашою національною гордістю.*

г) ключний відмінок в реченні, н. пр. *Оттак, пане брате, жилось у нас на Україні. Працуй, сину, не згадуй лихими словами.*

д) оклик, н. пр. *Гей, хлопці, до роботи! Ай, свалт, рятуйте!*

е) слова, що їх кілька разів повторюється, н. пр. *Сидить сорбка коло потічка та й кряче, кряче. Думала, думала, нічого не придумала.*

є) В реченні стягненім ставиться за́пинка між поодинокими його частинами, коли вони не сполучаються злучниками, н. пр. *Ходів, походів місяць по небі. В лісі ростуть дуби, граби, б'юки, берізи, сосни та яліни.*

Коли частини стягненого речення сполучаються злучниками: *і, а, та, тай, або* і др., за́пинка не ставиться, н. пр. *І широку долину і високу могилу і вечірню годину і що снилось, говорилось, не забуду я. Немі в мене ні кола ні двора. За степи та за могили, що на Україні, серце мліло.*

ж) вставні слова, н. пр. *Покінь, кажу йому, й думати про це.*

3) **Кра́пка з за́пинкою.** Кра́пку з за́пинкою ставимо між головними реченнями, коли вони змістом не

242

в'яжуться з собою, н. пр. *Він не тутешній; хто його зна, відкіля він узявся. Пл'яхта на її карт'яцька, черв'ята, це материнська придана; тепер таких не роблять.*

4) **Дві крапки.** Дві крапки ставимо, коли:

243

а) щось вичисляємо, н. пр. *Тиждень має сім днів: понеділок, вівторок, середа, четв'єр, п'ятниця, субота, неділя.*

б) наводимо чужі слова, н. пр. *Дід і каже: „Ходіть, діти, в ліс по ягоди!“ Козакі загули мов бджоли: „Смерть ворогам!“*

в) в реченні зб'єженім, коли одна його частина поясняє другу, або вказує на суперечність між ними, н. пр. *Не здивуйте, що вороном кричу: хмара сонце заступила, я світа не бачу. Зжалівся, як вовк над ягн'єм: відів ніжки та й плаче.*

б) **Крапки** ставляться, коли в реченні не висловлюється всієї думки і воно уривається, н. пр. *Стою одін... журиюсь самотно на руїні, співаю щось помалу і без слів...*

244

б) **Знак запитання (?)** ставиться після речень питайних головних, н. пр. *Як ся маєте? Чого тобі ще треба?*

245

Після речення питайного побічного ставиться знак запитання тільки тоді, коли питання міститься в головнім реченні, н. пр. *А знаєш, про що тебе спитано? Думаєш, що це тобі вдасться?*

7) **Знак оклику (!)** ставиться:

246

а) після окликів, н. пр. *Геть! Ай!*

б) після речення, що означає приказ, здивування, поклик або бажання, н. пр. *Читай! Бійся Бога! Гей, нум, братці, до зброї! Будь моїм приятелем!*

Коли питання висказує ще й здивування, ставимо знак запитання і оклику (?!), н. пр. *Він мав би це зробити?!*

8) **Пружо́к** (па́вза, тіре́) (—) ста́виться: 247

а) коли наводимо слова кількох осіб без наводячих речень, н. пр.

— Чого́ пла́чеш, Іва́сю?

— Та загу́бив копі́йку.

б) для означення перерви між реченнями, н. пр.

Метну́сь на всі бо́ки—нема́. Задзвони́ли, задзвони́ли,—
пішла́ луна́ га́єм.

9) **Ско́бки** ( ) служать для відділення вставних речень замість запінки, н. пр. *Малого Петруся (а вже йому́ було́ сім літ) повели́ в шко́лу.* 248

10) **Ла́пки** („ “) вживаються:

а) коли наводимо чужі слова, н. пр. „*Іди́, та поклі́ч діда*“,—ка́же йому́ ма́ти.

б) щоб означити назву твору або пісні, н. пр. *А дівчина під вербою „Гриця“ заспівала. У мене на столі лежить „Кобзар“ Шевченка.*

Частина пята.

Про вживання різних граматичних форм у складні.

Лад слів в реченні. Слова в реченні мають звичайно означене місце і сліднують по собі в певнім порядку. Повстає тоді так зв. **лад слів.** Він є **простий** або **переставний.** 249

Лад слів простий.

1) Підмет зі своїми поясненнями стоїть перед присудком, н. пр. *Дитина плаче. Дерево є високим.*

2) Предмет зі своїми поясненнями та прислівникове пояснення стоїть після присудка, н. пр. *Косар косить зелену траву. Козакі поїхали в даліку дорігу.*

3) Короткі прислівникові пояснення ставимо радше перед присудком, н. пр. *Ніхто на світі не знає, коли прийдеться йому́ вмирати.*

4) Предмет в відм. давальнім ставимо перед предметом в відм. винувальнім, н. пр. *Дай мені води. Напишу братові лист.*

5) Питайні та стосункові заіменники або прислівники, а також злучники ставимо на початку речення, н. пр. *Що робиш? Чи батько вернётся? Не знаю. Він каже, що не має часу.*

6) Заперечення ставимо перед тим словом, що його заперечуємо, або перед присудком, коли заперечуємо цілу думку, н. пр. *Не мав він спокою ні в день, ні в ночі. Не тільки світа, що в вікні.*

7) Прикметникові пояснення стоять перед або після слова, до якого належать, н. пр. *Вийшли ми на широкий степ. Степ широкий, край веселий, тай занастіли.*

Лад простий змінюється часто, коли хочемо якесь **250** слово більш відрізнити від других та звернути на него особливу увагу. Повстає тоді лад **переставний**, н. пр. *Над Дніпровою сагою стоить явір над водою. Вербу, де не посадиш, там прийметься.*

Вправа 90. Спочивають добрі люди, що когось втоміло. Не плачте, не журіться, в тугу не вдавайтесь. На тім степу скрізь могили стоять та сумують. У волі язик довгий, та говорити не може. Не хотілось в снігу, в лісі, козацьку громаду з булавами, з бунчуками збирати на пораду. Так кричать, аж на десяте село чути. Орел не пристає з горобцями. Як не мудрий, а вмерти треба. Нехай душі козацької в Україні вітають. А старого, як збіднів, відцурались геть усі.

Рід та число. В українській мові маємо три роди: **251** м'жеський, жіночий та середній.

Рід м'жеський та жіночий кладемо у прикметників, заіменників та числівників тоді, як що думаємо про один із цих родів, н. пр. *Високий дім, чорна земля, моя книжка* і т. д.

Рід середній вживається частіше. Кладемо в **252** роді середнім:

1) підмет, коли ним є заіменник *се*, н. пр. *хто се? Се моя мати.*

2) присудок.

а) в безпідметових реченнях, н. пр. *Козаченька вбито. Зашуміло в лісі.*

б) при відм. родовім, коли він не виражає скількості, н. пр. *Лишилося трішки борошна. Прибуло води.*

в) коли відм. родовий є прикметниковим поясненням скількості, н. пр. *Кілька років минуло. Двоє дітей померло.*

г) ступінь вищий, як присудок, коли предмет стоїть в родовім відм., н. пр. *Ся хата краще тамтуди.*

3) Як що не розрізняємо роду осіб, вживаємо рід середній, н. пр. *Одно за другим аж гине.*

Ріжницю між одніною та множиною лєгко пізнати. **253**
Однак часто замість одніни вживаємо множини і на-
паки, н. пр. *Козакі воювали з Турком. Брат із се-
строю живуть в злагоди.*

Множини вживаємо також для висловлення особ-
ливого поважання, н. пр. *Будьте здорові, сусідо! Мати пішли до церкви.*

Вправа 91. В садку було повно груш та вишень. Не
одін десяток тисяч лїду військового козацького полягло головами.
Згадалося мені колишне життя. З того часу минуло вже кілька
місяців. Я було тріхи не голе, такє вбоге. Половина місяця в
хмарі вступило. Ми з Василєм були приятелями. Прийшли пан-
отець сині, як голуб. Надходять різдвяні свята. Розійшлися ко-
жен у свою дорігу.

Відмінки.

Відмінок називний є відмінком самостійним, бо **254**
він не стосується до жадної частини речення і не спо-
лучається з примєнниками.

В відм. називнім стоїть:

1) підмет, н. пр. *Дерево ростє.*

2) присудкове ім'я, н. пр. *Ластівка птлиця перелєтна.*

3) прикметникове пояснення якогось на-
зивного відмінка, н. пр. *Вовки сіроманци набігали.*

Відмінок родовий. В відм. родовім стоїть:

255

1) прикметникове пояснення, коли воно висказує приналежність (**відм. родов. приналежності**), або означає цілість, з якої певну частину взято (**відм. род. пайковий**), н. пр. *Дім брата, повісти Левіцького, чередá овце́, багáто гроши́й* і т. д.

2) предмет, коли поясняє такі дієслова, як: *збу́тися когось (чогось), проси́ти, навчи́ти, хоти́ти, шука́ти, торка́тися, чека́ти, бо́ятися, сороми́тися. слуха́ти, чи́пати́ся, вигляда́ти, бу́ти свідомим* і т. д.

3) Прислівникове пояснення:

а) часу: *мину́лого літа, то́ї но́чі;*

б) місця: *коло мліна, і́за горі́;*

в) причини: *вона́ чо́гось сумна́;*

г) порівняння: *Іва́сь чита́є краще сво́го брата́.*

Вправа 92. Чимало воді потікло у сіне море. Зоставсь по смерті батька хлопець літ шості. Просі в мене, чого бажаєш. Виглядала та старенька мати рідненького сина. Ми нічної доби з неволі втікали. Молоде орля, та краще старого літає. Сидить край стола та ні словечком не обізветься. А в него і худоби і поля і сіножатий. Жупан на нім з дорогого сукна. У лісі звірів видно невидно.

(Про приіменники, що сполучаються з відм. родовім, диві § 137).

Відмінок давальний. В відм. давальнім стоїть предмет. Буває се особа та річ, котрій щось іде на користь або шкоду, н. пр. *дали́ йому́ шматок хліба.* 256

Давального відм. заіменників особових та зворотнього вживаємо часто. Є се так зв. **давальний відм. етичний**, н. пр. *Був собі́ дід та ба́ба. Геть мені́ з хату́!*

(Про приіменники, що сполучаються з дав. відм. див. § 138).

Вправа 93. Скажи́ йому́ те, що тут чув і бачив. Поко-рийсь матері. Може я тобі чим прогрішив. Не спіться їй чогось. Мені́ однаково, чи́ буду я жити́ на Україні. Старій засміявся йому́ в вічі. А вовк тобі́ такий вели́кий, аж страх. Запам'ятай собі́ це добре. Живе́ться нам, сла́ва Господе́ві, незле́.

Відмінок винувальний. В відмінку винувальнім 257
стоїть:

1) предмет так зв. властивий, н. пр. *Брат везе снопи. Мати годіє дитину.*

2) внутрішній предмет, н. пр. *думку думати, ніч почувати, раду радити, волю волюти...*

3) прислівникові пояснення часу, міри, місця, н. пр. *Зачекай хвилину на мене. Ми пройшли чотири верстви. Прапор половину жовтий, половину блакитний.*

Деколи замість відм. винув. кладемо родовий, 258
н. пр. *Зламав воза. Ухопів цінка...*

Коли речення переложимо в предметній стан і по- 259
ставимо присудок в формі страдального дієприкметника, дістанемо часто вживану в українській мові форму неповного речення, н. пр. *В чистім полі козаченька вбито. Загарбано йому все майно. За моє життя ще мене бито.*

(Приміненники, що сполучаються з відм. винув, диві § 139).

Вправа 94. При одній свічі ліченько вмивав, при другій свічі шапоньки вбірав. І Дніпр укрили байдаки і заспівали козаки. За рученьки біленькі взявшись, балакали то сляк, то так. Де ми будем ніч почувати. Нене рідная, воли ми волю, дай мені долю. Стали козаки раду радити, когоб їм обірати гетьманом. Стали вони гати гатити, мости мостити. Кінь половину золотий, половину срібний. Подумавши хвилину, пішов за ними. Всі поля безкраї трупами вкрито й могили кровію політо.

Відмінок клічний. Відмінок клічний є відм. само- 260
стійним. Не сполучається він з жадною частиною речення, але й вони не стосуються до него. Відмінок клічний одділяємо в реченню запинкою, н. пр. *Оттакé, пане брате, скоїлось в нас лихо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра.*

Відмінок орудний. В відм. оруднім ставиться: 261

1) Знаряддя, яким щось робимо, н. пр. *Дивимось очима. Їдемо возом. Ріжу ножем.*

2) Засоби, якими щось робиться або діється, н. пр. *Іду конём. Ведмєдя годують м'ясом.*

3) Все те, що чимсь відрізняється, н. пр. *Брат двома роками молодший від мене. Кращий душею.*

4) Особа або річ, яка є посередником, н. пр. *Післав гроші поштою. Передати звістку слугою.*

5) Особу, коли чинить, яку вона виконує, ставимо в предметнім стані, н. пр. *Богом забута земля. Покинутий всіми.*

6) Означення місця, часу й способу, н. пр. *Ідуть селом. Весною птвички щєбєчуть. Орєл полетїв стрїлю.*

7) Присудкове ім'я, н. пр. *Діти зостались сиротами. Ти другом, братом і сестрою сиромі стала.*

Прикмєтник, як присудкове ім'я, ставиться звичайно в відм. називнім, н. пр. *І я став такий бідний, як і ти. Діти були голодні, невміті.*

Але: *Стала дідова дочка щасливою і багатою.*

(Про приімєнники, що сполучаються з відм. орудним, диві §§ 141, 142).

Вправа 95. Не бути мені вашим старшиною, вибїрайте собі йшого. Я тебе зроблю річкою, а сама стану рибою окунем. Тяжко йому сиротою на світі жити. Відом видати, слухом слухати. Немає гіршого, як орудувати чужим грошем. Хвалїлася верша болотом. Я родом з Полтавщини. Вїсько йде ріжними шляхами. Не спїється мені ночами. Старий Доробш сидїв зимовиком серед степу. Зимом надає сніг. Всі матері примїром ставлять Наталку своїм дочкам. Осталися сиротами старий батько й мати.

Відмінок місцевий. Відмінок місцевий вживається тепер тільки з приімєнниками. Є він звичайно прислівниковим поясненням часу, місця або способу, н. пр. *Село на нашій Україні неначе писанка. Сичи в гаї пережликались.* 262

Раніше відм. місцевий вживався й без приімєників. Останки такого відмінка осталися і тепер вживаються, як прислівники, н. пр. *доби, ніні, гори, літі...* 263

(Про приімєнники, що сполучаються з відм. місцевим, диві § 140).

Вправа 96. Летів птах об восьми гогах. Подзвонили по Василеві у великий дзвін. Їздили й по знахорах, нічого не помогло. Була в мене небога, при мені вона і зроста. Ой, біда тій чайці небози, що вивела діток при битій дорозі. Скажи мені, що в тебе на думці? У хаті в її—як у вівочку. Посідали долі та стали розказувати казки. Гори, рібоньки, гори, гори бистрою водою.

Заімєнник. Заімєнника особового при дієслові, 264 коли воно вказує на особу, не ставимо, хіба що хочемо особливо її підкреслити, н. пр. *Іду. Що робиш? Я буду читати, а ти слухай.*

Заімєнник *сеї* (*цей*) вказує на найближшу особу 265 або річ, а *той* на дальшу, н. пр. *По сім боці річки млин, а по тім простягаєсь сосновий ліс. З того світу ще ніхто не вернувся.*

Заімєнник *воно* вживається часто в невластивім 266 значєнні, н. пр. *Що воно за люди? Воно й не дуже приємно їй самому.*

Так само відм. дав. заімєнників особових і зворотного 267 вживаємо в невластивім значєнні, н. пр. *Гляди мені! Зараз мені до хати! Буз собі дід і баба. Іди собі геть!*

Числівник. Числівники *одін, два, три, чотири* є 268 прикмєтниками і згоджуються з імєнниками, н. пр. *одін хлопець, одної дівчини, три брати*; числівники відпять вгорує імєнниками. Ставимо після них відм. родовий множ., н. пр. *пять синів, сім коний.*

Деколи ставиться відм. род. одн., н. пр. *Нас було з пятьдесять чоловіка.*

Двоє, троє, четверо... вимагають по собі теж відм. род., н. пр. *Ішло двоє дітей. Сидить троє старців.*

Дієслово. Дієслово має три особи однини: *иду, ідеши,* 269 *іде* і три множини: *ідемо, ідете, ідуть.*

Для кожної особи маємо окрему форму. Колиж говоримо загально про людей, або не хочемо їх назвати, вживаємо 3-ої ос. множ., н. пр. *Не все правда, що кажуть. За містом, чути, стріляють.*

Коли маємо на думці усіх людей, не виключаючи **270**
і себе, вживаємо 1-ої ос. множ., н. пр. *Не знаємо, що
нам принесе завтрашній день.*

В такім разі ставимо деколи 2-гу ос., н. пр. *Із
спаня не купиш (купимо) воля, а із лёжі не справиш
(справимо) одёжі.*

Коли в реченню нема підмету, ставимо присуд- **271**
кове дієслово в 3-ій ос. н. пр. *Греміть. Йому снилося,
що був у небі.*

Дуже часто в оповіданню вживаємо замість часу **272**
минулого:

1) теперішній час, н. пр. *Раз якось іду вулицею та зустрічаю свого шкільного товариша. Подумавши, він і каже.*

2) спосіб наказу, н. пр. *Вн підй тай візьми...*

3) б'удучий час, н. пр. *Куди гляне, трава вяне.
Було забіжить в хату, засміється своїм срібним го-
лосбчком і в хаті веселіще стане.*

Замість теперішнього часу вживаємо деколи мину- **273**
лого, н. пр. *Завтра ідемо на село.*

Дієім'єнник ставимо:

274

1) при дієсловах способу як: *м'єсти, м'ати, хо-
т'їти, ст'ати*, н. пр. *Ст'али вони раду радити. Не
м'ожу більше терп'їти цього.*

2) після слів *пор'а, час, с'ором, сл'їд, шк'ода, жаль,
вес'ело, л'їбо, м'їло, т'яжко* і т. д., н. пр. *Тобі й не
сл'їд туди йти. Пор'а встав'їти.*

3) при дієсловах, що висловлюють рух, н. пр. *І за
Україну мол'їтись чернець Пал'їй пошкандиб'їв.*

4) перед тим самим дієсловом, щоб його піднести,
н. пр. *Іти не йд'є. Роб'їти не р'обить.*

5) замість сп. наказу, н. пр. *Т'їхо сид'їти!*

Замість сп. наказу вживаємо йноді спосіб мож- **275**
ливий, н. пр. *П'їшлиб ви собі дом'їв. Сид'їлиб краще
та мовч'їли.*

Вправа 97. Бувало весною, як ліс розів'ється, і чистими
птичок гукне голосами, д'їброва, як д'ївка, в ц'їти прибер'ється,

пчілка задзвонить лугами, полями. Знайся кінь з конём, а віл з волём. Не вмiла мiтерi слухати, не вчилась прiйти. Любо та весело жити нам в рiднiй хiтi. Він охоче любiв читати „Кобзаря“. Кирило Тур аж зуби сцiпiв, щоб не стогнати. Не кажучи нi слiва, вийшов з хiти. Як глянe на мeнe своїми грiзними очима, аж менi нiяково стiло. Навiдувалибся частiше до нас!

Прислiвник. Прислiвник **би** стiavimo:

276

1) в реченнях умiвних, н. пр. *Як би менi черевiки.*

2) в реченнях питайних та порiвнюючих умiви, н. пр. *Хтiб це зробiв? Пеш, якби се була вода.*

3) в реченнях замiрiвних, н. пр. *Рiшено, щоб вiн вийхав за кордiв.*

4) в реченнях, що вислiвлюють бажання, н. пр. *Бог би його покарав!*

Перечку не стiavimo:

277

1) в реченнях заперечених, н. пр. *Я нiчого не знаю.*

2) пiсля *мiло, мiло що, трiхи, лiдви*, н. пр. *Учитель запитав мiло не всiх учнiв.*

Перечка нi вживається, коли заперечена рiч не e вiсказана, н. пр. *Чи добре вiн це зробiв? Нi, не добре.*

278

(Про прислiвники дивi § 147).

Злiчники. 1) Для звичайної сполiки реченнь вживаемо злiчникiв *i (й), та, тай, нi*, н. пр. *Батько й мiти. Був собі дiд та баба. Нi сяк, нi так.*

279

2) Для вислiвлення протилежності стiavimo *а, але, однак, прiцинь*, н. пр. *Рад тобi допомiти, але не можу.*

3) Для бiльшого пояснення вiсказаної дiмки вживаемо *бо*, н. пр. *Не дивись високо, бо запорiшиш око.*

(Про злiчники, дивi § 150).

ДОДАТОК.

Термінологічний словар.

1. Українсько - російський.

А.

- Азбука *ж. р.* — азбука.
Аналіз (розбір) *м. р.* — анализъ.
Аналогія (подібність) *ж. р.* —
[аналогія]

Б.

- Беседа пряма *ж. р.* — рѣчь прямая
> залежна — *р.* косвенная.
Буква (літера) *ж. р.* — буква.
> велика — буква прописная.
> мала — *б.* строчная.
> початкова — *б.* начальная,
[заглавная].
Буквар *м. р.* (граматка) *ж. р.*
[—букварь].

В.

- Вид *м. р.* — видъ (глагола).
Вимова *ж. р.* — произношеніе.
Виняток *м. р.* — исключеніе.
Відміна імен *ж. р.* — склоненіе.
Відміна дієслів — спряженіе.
Відмінок *м. р.* — падежъ.

- Відмінок називний — именительный
> родовий — родительный.
> давальний — дательный.
> винувальний — винитель-
[ный].
> ключний — звательный.
> орудний — творительный.
> місцевий — предложный.

Г.

- Голосівка *ж. р.* — гласный звукъ.
> йотівана — *гл.* йотиро-
[ванная].
> корінна — *гл.* коренная.
> м'яка — *гл.* мягкая.
> тверда — *гл.* твердая.
Грама́тка *ж. р.* — букварь.
Грама́тика *ж. р.* — грамматика.
Грама́тичний — грамматический.

Д.

- Дво́звук *м. р.* — двугласная (буква)
Дісе́мник *м. р.* — наклоненіе не-
[опредѣленное].
Діспри́кметник *м. р.* — причастіе.

Дієприслівник *м. р.* — дієприча-
[стіє.

Дієслово — *с. р.* — глаголь.

> діяльне — гл. дійствитель-
[ний.

> докóнане (завéршене) —
[гл. совершенный.

> недокóнане (незавéршене)
[— гл. несовершенный.

> зворóтне — гл. возвратный.

> неособóве — гл. безличный.

> неперехідне — гл. непере-
[ходный.

> перехідне — гл. переходный.

> протягове — гл. длительный.

Діління слів *ж. р.* — переносъ
[словъ.

Дія (чинність) *ж. р.* — діявствіє.

Е.

Етимологія *ж. р.* — етимологія.

З.

Загальний — общій.

Займенник *м. р.* — м'стоименіє.

> особóвий — м. личное.

> зворóтний — м. возвратн.

> присвóйний — м. притя-
[жательное.

> вказуючий — м. указа-
[тельное.

> питáйний — м. вопросы-
[тельное.

> стосункóвий — м. относи-
[тельное.

> невiзначений — м. не-
[опредѣленное.

Закінчення *с. р.* — окончаніє.

Залéжність *ж. р.* — зависимость.

Зáмкнений — закрытый.

Зáпянка *ж. р.* — занятая.

Звук *м. р.* — звукъ.

> кóрінний — зв. коренной.

> наголóшений — ударяемый.

> ненаголóшений — неударяем.

Зв'язкóвий — соединительный.

Злúчка *ж. р.* — связка.

Злúчник *м. р.* — союзъ.

Зміна звúків *ж. р.* — измѣненіє
[звукóвъ.

Зміцнѣння *с. р.* — усиленіє.

Знак запитáння *м. р.* — вопро-
[сительный знакъ.

> óблику *м. р.* — восклица-
[тельный знакъ.

Зразóк *м. р.* — образецъ.

І.

Імѣнник *м. р.* — имя существи-
[тельное.

> влáсний — имя собствен-
[ное.

> татункóвий — имя нари-
[цательное.

> збірний — имя собира-
[тельное.

> матеріальний — имя ма-
[терьяльное.

> живóтний — имя одуше-
[вленное.

> неживóтний — имя не-
[одушевленное.

Ім'я *м. р.* — имя.

И.

Йотóваний — йотированный.

К.

- Кінце́вий—конечный.
 Кóрінний—коренной.
 Кóрінь *м. р.* корень.
 Кра́пка *ж. р.*—точка.
 Кра́пка з за́пинкою—точка съ
 [запятою.
 Кра́пки *ж. р. множ.* много-
 [точіе.

Л.

- Лад слів *м. р.*—порядок словъ.
 > прѣ́стий—прямой.
 > перестáвний—обратный.
 Ла́пки *ж. р. множ.*—кавычки.

М.

- Мину́лий час *м. р.*—время про-
 [шедшее.
 Множи́на *ж. р.*—число множе-
 [ственное.
 Мя́кшення *с. р.*—смягчение.

Н.

- На́голос *м. р.*—ударение.
 > постѣ́йний—уд. непод-
 [вижное.
 > рухо́мий—уд. подвижное.
 На́росток *м. р.*—суффиксъ.

О.

- Оди́йна *ж. р.*—число единствен-
 [ное.
 О́клик *м. р.*—междометіе.
 О́пуст *м. р.*—выпаденіе звуковъ.
 Осóба *ж. р.*—лицо.
 Особóвий—личный.

П.

- Пень *м. р.*—основа слова.
 Перѣ́чка *ж. р.*—*р.* нарѣ́чіе отрица-
 [тельное.
 Періо́да *ж. р.*—періодъ.
 Підмет *м. р.*—подлежащее.
 Підме́тній стан *м. р.*—залогъ
 [дѣйствительный.
 Порівня́ння *с. р.*—сравненіе.
 Почáток *м. р.*—начало.
 Поя́снення прикетнико́ве *с. р.*—
 [опредѣленіе.
 > прислівнико́ве—обсто-
 [ятельственныя слова.
 > мі́сця—обст. мѣста.
 > причи́ни—обст. при-
 [чины.
 > спосо́бу—обст. образа
 [дѣйствія.
 > часу́—обст. времени.
 Правѣ́пис *м. р.*—орѣографія.
 Прѣ́дмет *м. р.*—дополненіе.
 > властѣ́вий—доп. прямое.
 Прѣ́дме́тній стан *м. р.*—залогъ
 [страдательный.
 Приме́нник *м. р.*—предлогъ.
 При́кладка *ж. р.*—приложеніе.
 Прике́тник *м. р.*—прилагатель-
 [ное имя.
 Приподбáювання *с. р.*—аналогія.
 Прислѣ́вник *м. р.* нарѣ́чіе.
 > мі́сця—нар. мѣста.
 > причи́ни—нар. при-
 [чины.
 > спосо́бу—нар. образа
 [дѣйствія.
 > часу́—нар. времени.
 При́ставка *ж. р.*—приставка.
 Присѣ́док *м. р.*—связуемое.

Пружок *м. р.*—тире.

Р.

Речення *с. р.*—предложеніє.

- > випадальне—пр. эллип-
[тическое.
- > вставне—пр. вводное.
- > головне—пр. главное.
- > замірове—пр. ціли.
- > зложене—пр. сложное.
- > наслідкове—пр. слѣдствія.
- > підметове—пр. подлежащее.
- > підрядне—пр. подчиненное.
- > побічне—пр. придаточное.
- > поєднче—пр. несложное.
- > порівнюоче—пр. сравни-
[тельное.
- > поширене—пр. распростра-
[ненное.
- > предметове—пр. дополни-
[тельное.
- > прикметникове—пр. опре-
[дѣлительное.
- > припустове—пр. уступи-
[тельное.
- > прислівникове—пр. обсто-
[ятельственное.
- > присудкове—пр. сказуемое.
- > причинове—пр. причины
- > прбсте—пр. простое.
- > рівнорядно - зложене—пр.
[сложно-сочиненное.
- > скорбчене—пр. сокращен-
[ное.
- > стягнене—пр. слитное.
- > умовне—пр. условное.

Рід *м. р.*—родъ.

- > мѹжеський—р. мужескій.
- > жіночий—р. женскій.

Рід середній—р. середній.

Розділові знаки—знаки препина-
[нія.

дві крапки *ж. р. множ.*—
[двоеточіє.

запинка *ж. р.*—запятая.

знак запитання *м. р.*—во-
[просительный знакъ.

знак оклику *м. р.*—воскли-
[цательный знакъ.

крапка *ж. р.*—точка.

крапки *множ.*—многоточіє.

крапка з запинкою—точка съ
[запятою.

лапки *множ.*—кавычки.

пружок *м. р.*—тире.

скобки *мн. ж. р.*—скобки.

С.

Склад *м. р.*—слозь.

- > замкнений—закрытый.
- > відчинений—открытый.
- > кінцевий—последній.

Складня *ж. р.*—синтаксисъ.

Скобки *множ.*—скобки.

Скорбчення *с. р.*—сокращеніє.

Слово корінне *с. р.*—слово ко-
[ренное.

- > однокладове—слово одно-
[сложное.

- > зложене—слово сложное.

- > невідмінне—слово несклоня-
[емое.

- > похідне—слово производное.

Словотворення *с. р.*—морфологія.

Сполўка *ж. р.*—соединеніє.

Стан *м. р.*—залогъ.

- > підметній—з. дѣйствительн.

- > предметній—з. страдательн.

Стосунок *м. р.* — отношение.
 Ступені порівняння *м. р. множ.*
 [— степени сравнения.
 Ст. рівний — положительная ст.
 Ст. вищий — сравнительная ст.
 Ст. найвищий — превосходная ст.

У.

Уподібнення — *с. р.* — уподобление.

Ч.

Час *м. р.* — время.
 > теперішній — вр. настоящее.
 > минулий — вр. прошедшее.
 > давноминулий — вр. давнопро-
 [шедшее.
 > будучий — вр. будущее.
 Части мови *ж. р. мн.* — части речи.
 > відмінні — изменяемая
 > невідмінні — неизменяемая.

Число *с. р.* — число.
 одинна *ж. р.* — ч. единственное.
 множина *ж. р.* — ч. множе-
 [ственное.

Числівник *м. р.* — имя числительное.
 ч. головні — ч. количественныя.
 ч. невизначені — ч. неопределенныя.
 ч. порядкові — ч. порядковыя.
 Чужі слова — сущ. иностранныя.

Ш.

Шелестівка *ж. р.* — согласный звукъ
 шелест. горлові — гортанные.
 > губні — губные.
 > зубні — зубные.
 > м'які — мягкіе.
 > носові — носовые.
 > піднебінні — небные.
 > плавні — плавные.
 > тверді — твердые.
 > язичві — язычные.

2. Російсько - український.

А.

Азбука — азбука, *ж. р.*
 Аналіз — анализ, розбір, *м. р.*
 Аналогія — аналогія, подібність,
 [ж. р.

Б.

Буква — буква, літера, *ж. р.*
 > прописная — велика.
 > начальная — початкова.
 > строчная — мала.
 > вставная — вставна, *ж. р.*
 Букварь — грама́тка, букв'ар, *м. р.*

В.

Видь глагола — вид дієслова *м. р.*
 > совершенный — завершений.
 > несовершенный — незавёр-
 [шений.

Впаденіє звуковъ — опуст, *м. р.*

Время — час, *м. р.*

> настоящее — теперішній час.
 > прошедшее — минулий.
 > давнопрошедшее — давномі-
 [нулий.
 > будущее — будучий.

Г.

Глаголь — дієслово, *с. р.*

- > безличний — неособове.
- > возвратний — зворотне.
- > длительный — протягове.
- > дѣйствительный — діяльне.
- > непереходный — неперехідне.
- > несовершенный — недоконане.
- > переходный — перехідне.
- > совершенный — доконане.

Гласная — голосівка, *ж. р.*

- > йотированная — йотована.
- > коренная — корінна.
- > мягкая — м'яка.
- > твердая — тверда.

Грамматика — грамати́ка.

Грамматический — грамати́чний.

Д.

Двугласный — двозвук, *м. р.*

Дополнение — предмет, *м. р.*

- » прямое — предмет власти-
[вий.

Дѣепричастіе — дієприслівник *м. р.*

Дѣйствие — дія, *ж. р.*

З.

Залогъ — стан, *м. р.*

- дѣйствительный — підметний,
- страдательный — предметний.

Звукъ — звук, *м. р.*

- > коренной — корінний.

Знаки препинанія — розділові зна́ки.

- вопросительный — знак запи-
[тання.
- восклицательный — знак обклику.
- двосточіе — дві крапки, *множ.*
[ж. р.

запятая — за́пинка, *ж. р.*

кавычки — ла́пки, *множ. ж. р.*

многоточіе — кра́пки, *множ.*

[ж. р.

скобки — скѳ́бки, *множ. ж. р.*

тире — пружѳ́к, *м. р.*

точка — кра́пка, *ж. р.*

точка съ запятой — кра́пка з
[за́пинкою.

И.

Измѣненіе звуковъ — зміна звѳ́ків,

[ж. р.

Имя существительное — іменник,

[м. р.

- > прилагательное — прикметник

[м. р.

- > числительное — числі́вник,

[м. р.

Исключеніе — вѳ́няток, *м. р.*

Й.

Йотированный — йотований.

К.

Корень — корі́нь, *м. р.*

Коренной — корі́нний.

Л.

Лицо — особа, *ж. р.*

Личный — особѳ́вий.

М.

Междометіе — обклик, *м. р.*

Морфологія — словотвѳ́рення, *с. р.*

Мѳ́стоименіе — заіменник, *м. р.*

Мѳ́ст. личная — особѳ́ві.

- > возвратныя—зворотні.
- > притяжательныя—присво-
[ючі.
- > указательныя—вказуючі.
- > вопросительныя—питайні.
- > относительныя—стосункові.
- > неопредѣленныя—невизна-
[чені.

Н.

- Наклоненіе—спѣсѣб, *м. р.*
- > изъявительное—спѣсѣб
[прямій.
  - > повелительное—спѣсѣб
[наказу.
  - > сослагательное—спѣсѣб
[умѣви.
  - > Неопредѣленное—діє-
[іменник, *м. р.*

Нарѣчіе—прислівник, *м. р.*

Нар. мѣста—пр. місця.

- > образа дѣйствія—пр. спѣсѣбу.
- > времени—пр. часу.
- > отрицательное—перѣчка *ж. р.*

Начало—початок, *м. р.*

О.

- Образецъ—зразѣк, *м. р.*
- Обстоятельственныя слова—при-
[слівникѣві поясненія.
- Обст. времени—часу.
- > мѣста—місця.
  - > образа дѣйствія—спѣсѣбу.
  - > причины—причини.
- Окончаніе—закінченія, *с. р.*
- > твердое—твердѣ.
  - > мягкое—мякѣ.
- Опредѣленіе—прикметникѣве по-
ясненія, *с. р.*

Основа слова—пень, *м. р.*

Отношеніе—стосѣнок, *м. р.*

П.

Падежь—відмінѣк, *м. р.*

Пад. именительный—називній.

- > родительный—родовій.
- > дательный—давальній.
- > винительный—винувальній.
- > звательный—кличний.
- > творительный—орѣдній.
- > предложный—місцевій.

Переносъ слова—ділїння слів,
[*ж. р.*

Періодъ—періѣда, *ж. р.*

Подлежащее—підмет, *м. р.*

Порядокъ словъ—лад слів, *м. р.*

Правописаніе—правѣпис, *м. р.*

Предлогъ—прііменник, *м. р.*

Предложеніе—речѣння, *с. р.*

Предл. вводное—вставнѣ.

- > вносное—власні слова.
- > вопросительное—питайнѣ.
- > главное—головнѣ.
- > подчиненное—підряднѣ.
- > придаточное—побічнѣ.
- > прид. времени—часовѣ.
- > прид. дополнительное—
[предметѣве.
- > прид. обстоятельное
[—прислівникѣве.
- > прид. опредѣлительное—
[прикметникѣве.
- > прид. подлежащее—під-
[метѣве.
- > прид. причины—причи-
[новѣ.
- > прид. сказуемое—присуд-
[ковѣ.

- > прид. сравнительное — [порівнюоче.
  - > прид. слѣдствія—наслід- [кѳве.
  - > прид. условное—умѳвне.
  - > прид. уступительное — [припустѳве.
  - > прид. цѳли—заміроѳве.
  - > простое—прѳсте.
  - > распространенное—поши- [рене.
  - > слитное—стягнене.
  - > сложное—злѳжене.
  - > сложно-подчиненное—під- [рѳдно-злѳжене.
  - > сложно-сочиненное — рѳв- [норѳдно-злѳжене.
  - > сокращенное—скорѳчене.
  - > эллиптическое—випадѳльне.
- Прилагательное имя—прикѳметник, [м. р.
- Приложение — прикладка, ж. р.
- Приставка—приставка, ж. р.
- Причастіе — дієприкѳметник, м. р.
- Произношение — вимѳва, ж. р.

Р.

- Родъ—рід, м. р.
- > мужескій—мѳжескій.
  - > женскій—жѳночий.
  - > средній—серѳдній.
- Рѳчь—бѳсѳда, ж. р.
- > косвенная—залѳжна.
  - > прямая—прямѳ.

С.

- Связка—злѳчка, ж. р.
- Синтаксисъ—склѳдня, ж. р.
- Сказуемое—присѳдок, м. р.

Склонение—вѳдѳна імен, ж. р.

Слово—слѳво, с. р.

- > коренное—кѳрінне.
- > несклоняемое—невѳдѳнне.
- > производное—похѳдне.
- > сложное—злѳжене.

Слогъ—склад, м. р.

- > закрытый—замкнений.
- > открытый—вѳдѳнений.

Смягчение—мѳкшення, с. р.

Согласный звукъ—шелестѳвка ж.р.

Согл. гортанные—горлові.

- > губные—губні.
- > зубные—зубні.
- > мягкіе—мякі.
- > небные—піднебінні.
- > носовые—носові.
- > плавные—плавні.
- > язычные—язичні.

Соединение—сполѳка, ж. р.

Соединительный—звѳзковий.

Сокращение—скорѳченна, с. р.

Союзъ—злѳчник, м. р.

Спряжение—вѳдѳна дієслѳв.

Степени сравнения—стѳпени порѳв-

[няння, множ. м. р.

положительная ст.—рѳвний стѳ- [шінь.

сравнительная—вѳщий ст.

превосходная—найвищий ст.

Суффиксъ—нарѳсток, м. р.

Существительное имя—іменник,

[м. р.

Сущ. иностранныя—чужі слова.

- > матерьяльныя—імена матерій
- > нарицательныя—гѳтункѳві.
- > одушевленныя—живѳтні.
- > неодушевленныя—неживѳтні.

- > собирательныя—збірні.
- > собственыя—власні.

У.

Удареніе—наголос, *м. р.*

- > неподвижное—постійний.
- > подвижное—рухомий.

Уподобленіе—уподібнення, *с. р.*

Ч.

Части предложения—частини речення, *множ. ж. р.*

Части рѣчи—часті мови.

Числительное имя—числівник, *[м. р.]*

Числ. количественныя—ч. головні.

- > неопредѣленныя—ч. невизначені
- > порядковыя—ч. порядкові.

Число—число, *с. р.*

- > единственное—однина, *ж. р.*
- > множественное—множина, *[ж. р.]*

Э.

Этимология—етимологія, *ж. р.*

ЗМІСТ.

	Стор.	Стор.	
Частина перша.			
Звуки	3	Відміна перша	45
Вимова поодиноких звуків	3	А. Стан підметній	45
Поділ звуків	4	Б. Стан предметній.	47
Зм'якшення шелестівок	5	Відміна друга	50
I-й ступінь	5	Відміна третя	52
II-й ступінь	5	Приметник	54
Звукові зміни	7	Прислівники.	55
Частина друга.			
Частини мови	10	Ступені порівняння прислівників. 56	
Ім'яник	10	Оклик	57
Відміна ім'яників.	14	Частина третя.	
Відміна перша.	16	Правопис	57
Закінчення першої відміни	21	Найважливіші правописні правила . 58	
Відміна друга	23	Великі початкові букви	63
Закінчення другої відміни	27	Частина четверта.	
Відміна третя	28	Складня	66
Закінчення третьої відміни	31	Згода поодиноких частий речення 71	
Прикметники	33	Речення випадальне	73
Відміна прикметників	33	Речення зложене.	73
Відміна прикметникова	33	Речення підрядно-зложене	76
Ступені порівняння прикметників. 35		Речення прислівникові.	80
Зам'якшення	36	Розділові знаки	82
Відміна зам'якшення.	37	Частина п'ята.	
Числівник	41	Про вживання різних граматичних 85	
Відміна числівників.	41	форм у складні	
Дієслово	43	Відмінки	87
Відміна дієслів	43	ДОДАТОК.	
Підставні форми	44	Термінологічний словар.	
Похідні форми	44	1. Українсько-російський	I
		2. Російсько-український	V

